

EDMUND KIZIK

<https://orcid.org/0000-0002-5877-2025>

Uniwersytet Gdański

MACIEJ PTASZYŃSKI

<https://orcid.org/0000-0003-2508-061X>

Uniwersytet Warszawski

BADANIA NAD HISTORIĄ PIETYZMU NA PRZEŁOMIE XVII I XVIII WIEKU. UWAGI W ZWIĄZKU Z MONOGRAFIĄ LILIANY LEWANDOWSKIEJ*

Abstrakt: Artykuł jest polemiką z analizą sporów wokół pietyzmu w Gdańsku przedstawioną przez Lilianę Lewandowską. Autorzy, odnosząc się do najnowszego stanu badań nad pietyzmem, postulują szersze wykorzystanie dostępnych źródeł archiwalnych oraz rekonstrukcję historycznego kontekstu: uwzględnienie sytuacji międzynarodowej, polityki Rady Miejskiej, układu sił politycznych w Gdańsku, a także reakcji społecznych na polemiki.

Słowa kluczowe: luteranizm, pietyzm, Filip Jakub Spener, Samuel Schelwig, Gdańsk.

Abstract: The article polemicalises with Liliana Lewandowska's analysis of the disputes over pietism in Gdańsk. Referring to the latest state of research on pietism, the authors argue for a broader use of available archival sources and a reconstruction of the historical context: considering the international situation, the politics of the city council, the balance of political forces in Gdańsk, and the public reaction to the polemics.

Keywords: Lutheranism, pietism, Filip Jakub Spener, Samuel Schelwig, Gdańsk.

* L. Lewandowska, *Praktyczne chrześcijaństwo. Studium gdańskich sporów pietystycznych 1692-1703*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2020, ss. 330. Badania będące podstawą niniejszego artykułu zostały sfinansowane ze środków Narodowego Centrum Nauki, nr grantu 2020/39/G/HS3/01805.

Kłopotliwy Schelwig

Trudny do okiełznania zapał polemiczny dr. Samuela Schelwiga (1643–1715), rektora i profesora teologii w gdańskim Gimnazjum Akademickim, wielokrotnie wikłał władze Gdańska w kłopotliwe konflikty z katolickim otoczeniem. Długoletni spór zapoczątkowany opublikowaniem polemiki z jezuitą Janem Franciszkiem Hackim (1637–1696)¹, zakończył się procesem o bluźnierstwo przed Trybunałem Koronnym i wydaniem zaocznego wyroku kary śmierci na nieżyjącego już autora². Schelwig nie ograniczał się do dyskusji z katolikami, z równym entuzjazmem zwalczał także prawdziwych i wymaginowanych przeciwników prawomyślnego luteranizmu. W 1692 r. organizował w Gimnazjum publiczne dysputy³, w czasie których podważano założenia pietyzmu i poglądy Filipa Jakuba Spenera (1635–1705), ideowego przewodcy ruchu, od 1691 r. proboszcza kościoła Mariackiego w Berlinie i członka tamtejszego konsystorza. Na tym tle doszło w Gdańsku do znamienego dwugłosu, albowiem o konieczności zmian w łonie luteranizmu przekonany był Constantin Schütz (1646–1712), pastor farnego kościoła NMP i zastępca seniora kolegium miejskich duchownych luteranów (tzw. Ministerium Duchownego). Choć duchowni od lat nie byli w dobrych stosunkach osobistych⁴, to do otwartego konfliktu doszło dopiero po publicznej wymianie oskarżeń w marcu–kwietniu 1693 r.⁵ Opinia publiczna w Gdańsku podzieliła się na

¹ S. Schelwig, *Detectio Veritatis, Scrutinio Veritatis Iniquo & Sophistico, ex amore Dei ac verbi divini opposita*, Gedani 1680; idem, *Examen scrutini veritatis iterati, quoad prolegomena, in incluto Gedanensium Athenaeo*, Dantisci 1682; idem, *Reinste Catechismus-Reinigung, das ist Abgedrungene Antwort auff ein Olivisches Läster-Buch*, Dantzig 1686.

² Zob. S. Kościelak, „Scrutator Veritatis”. Drukowane dysputy teologiczne w Gdańsku w drugiej połowie XVII wieku, *ZH* 68, 2003, 2–3, s. 75–96. B. Natoński, *Humanizm jezuicki i teologia pozytywno-kontrowersyjna w XVII i XVIII wieku. Nauczanie i piśmiennictwo*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2: *Od odrodzenia do oświecenia*, cz. 1: *Teologia humanistyczna*, red. M. Rechowicz, Lublin 1975, s. 191–198.

³ Druki ogłoszeń o dysputach wraz z tezami, zob. AP w Gdańsku (dalej: APGd.), 300, R/Pp, 103, k. 87, 89.

⁴ Nieznany autor z połowy XVIII w. odwołuje się do pretensji Schelwiga, który mimo doktoratu w hierarchii gdańskiego duchowieństwa luteranowskiego podlegał Schützowi, pełniącemu funkcję wiceprzewodniczącego Ministerium Duchownego, zob. Anonim, „Dantziger Historien von An., 1681 bis 1700”, Biblioteka Gdańska PAN (dalej: BG PAN), Ms 69, s. 242 i n.

⁵ Zob. rękopis: Constantin Schütz, „Ausführliche Beschreibung des schädlichen Unwesens, welches durch die von H. Doctore Samuele Schelgwigio [– –] wider mich gestiftet worden [– –], Anno 1693 angefangen und continuiret bis [– –] 1712, 29 Marti”, APGd. 300, R/Pp, 99. Dokumentację rozpoczyna datowana na 7 marca 1693 r. lista zarzutów sformułowanych przez Schelwiga, *ibidem*, k. 6–11.

obozy zwolenników i przeciwników duchownych, opowiadając się albo za tradycją i ortodoksją luterańską, albo ruchem pietystycznej odnowy. Dysputy religijne przyciągały coraz więcej uwagi, interesowały także przyjezdnych, a szczególnie kształcących się na przyszłych duchownych. Na przykład Carl Arnd (1673–1721), student, przyszły profesor i rektor Uniwersytetu w Rostoku, w czasie wizyty w Gdańsku latem 1694 r., przysłuchiwał się kazaniom Schelwiga i Schütza, czyniąc przy tym odpowiednie notatki⁶.

Kontrowersje wyznaniowe, mieszając się z osobistymi postawami polemistów, przede wszystkim Schelwiga, który był uczonym równie błyskotliwym i ambitnym, co bezpardonowym w swoich działaniach, wyznaczyły linie podziałów w sporze pomiędzy Radą Miejską i Ławą oraz opozycyjnymi wobec patrycjatu środowiskami pospólstwa z Trzeciego Ordynku i cechów. Dyskusja zaczęła zataczać coraz to szersze kręgi, trafiając nawet na łamy zagranicznych gazet⁷. Dlatego Rada Miejska, pamiętając niedawne niebezpieczne tumulty z 1674 r. oraz stanowisko cechów i pospólstwa w obronie działalności publicznej Aegidiusa Straucha (1632–1682)⁸, pastora w kościele św. Trójcy i poprzednika Schelwiga na stanowisku rektora gdańskiego Ateneum, starała się wpłynąć na przebieg polemiki. Nie zagłębiając się w meritum sporu, rajcy w imieniu gdańskiej racji stanu nalegali na szybkie zakończenie polemik, w razie potrzeby posuwając się do zakazywania dalszej wymiany zdań. Powołana w Radzie Miejskiej komisja nie potwierdziła zarzutów Schelwiga wobec Schütza. Duchownych zmuszono do publicznego zawarcia ugody, po czym 6 maja 1693 r. powozem burmistrza odwieziono ich do domów⁹. Teatralne gesty pojednania i ponawiane zakazy nie zakończyły konfliktu, który trwał z różną intensywnością co najmniej do 1703 r., a w zasadzie aż do śmierci interlokutorów. Stanowiska głównych uczestników

⁶ G. Kohfeld, *Eine akademische Ferienreise von Rostock bis Königsberg im Jahre 1694*, „Baltische Studien” N.F. 9, 1905, s. 23–24. Relacja zachowała się w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Rostoku (sygn. Mss. var. 21) na co zwróciła nam uprzejmie uwagę Katarzyna Pękacka-Falkowska.

⁷ „Zu bemelten Dantzig ist auch ein harter Priester-Streit, welcher grosse Weitläufftigkeit nach sich zu ziehen herfürchtet wird, im fall nicht bey Zeiten vorgebawet werde”, „Altonaischer Mercurius”, nr 50, 22 VI 1694 (egzemplarz w APGd., 300, R/Pp, 99, po k. 137).

⁸ F. Hirsch, *Der Grosse Kurfürst und Dr. Aegidius Strauch*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” 47, 1904, s. 121–252; E. Cieślak, *Walki społeczno-polityczne w Gdańsku w drugiej połowie XVII wieku. Interwencja Jana III Sobieskiego*, Gdańsk 1962, s. 70–87, 128–132.

⁹ E. Schnaase, *Geschichte der evangelischen Kirche Danzigs actenmäßig dargestellt*, Danzig 1863, s. 334–335.

polemiki podchwycili ich uczniowie i zwolennicy. W Gdańsku Schelwiga wsparł między innymi Friedrich Christian Bücher (1651–1714), kaznodzieja staromiejskiego kościoła św. Katarzyny. Bücher w swoich pismach nawiązał do starych, wydawałoby się przebrzmiałych już sporów pomiędzy luteranami i kalwinistami, zarzucając Spenerowi i jego gdańskim zwolennikom, że są nowym wcieleniem kontrowersji wywołanej przez wystąpienie Hermanna Rathmanna (1585–1628), duchownego z kościoła NMP w Gdańsku¹⁰. Bücher, popierający Schelwiga, ścierał się polemicznie ze zwolennikiem Spenera Balthasarem Köpke (Köpken, 1646–1711), duchownym z Nauen, mieściny w Brandenburgii. Dyskusja wykroczyła poza środowisko duchownych, albowiem jednoznacznego wsparcia gdańskim zwolennikom pietyzmu udzielił zięć Jana Heweliusza, rajca staromiejski Ernst Lange (1650–1727), który wcześniej dał się poznać jako sympatyk miejscowych mennonitów¹¹. Po krytykach Langego pod adresem ortodoksyjnych duchownych luteranśkich, między innymi seniora Ministerium, Andreasa Kühna (1624–1702), oraz trwającym od 1697 r. sporze z Bücherem, Rada Miejska postanowiła o zamknięciu dyskusji (1701)¹². Działania podjęte przez władze miejskie ostatecznie przyniosły oczekiwany skutek i pozwoliły na zdławienie zapału polemistów. Uniknięto napięć społecznych i niebezpiecznych zbiegowisk znanych z czasów Schelwiga. Rada Miejska udzieliła swego wsparcia duchownym niechętnym reformom, a oficjalne stanowisko Gdańska oraz argumenty użyte w trakcie miejscowej polemiki stały się częścią szerszego sporu teologicznego toczonego w krajach luteranśkiej Europy na przełomie XVII i XVIII w.

¹⁰ Spór toczył się od 1618 r. od polemiki pomiędzy Rathmannem i pierwszym pastorem kościoła NMP Johannem Corvinusem (1583–1646), zob. J.G.V. Engelhardt, *Der Rahtmannische Streit*, „Zeitschrift für Historische Theologie” 24, 1854, s. 43–131, tu: s. 109–120; E. Schnaase, *Geschichte der evangelischen*, s. 236–262; M.G. Müller, *Zweite Reformation und städtische Autonomie im Königlichen Preußen. Danzig, Elbing und Thorn in der Epoche der Konfessionalisierung (1557–1660)*, Berlin 1997, s. 150–152, zob. dokumentację w: APGd. 300, R/Pp, 7 i 300, R/Pp, 83. Por. J.A. Steiger, „Das Wort sie sollen lassen stahn...” *Die Auseinandersetzung Johann Gerhards und der lutherischen Orthodoxie mit Hermann Rahtmann und deren abendmahlstheologische und christologische Implikate*, „Zeitschrift für Theologie und Kirche” 95, 1998, s. 338–365.

¹¹ Zob. biogram: E. Cieślak, *Lange Ernst*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 3, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 26–27.

¹² Zob. drukowane postanowienie ordynków z 21 VI 1701: *Schluss E. Rahts der Stadt Dantzig, die zwischen H. Ernst Langen und H. D. Samuel Schelwig, wie auch H. M. Friedrich-Christian Bücher entstandene Misshelligkeiten betreffende*, [Danzig] 1701; *Katalog norm prawnych władz miasta Gdańska (XV–XVIII wiek)*, oprac. M. Babnis, E. Penkalla, Gdańsk 2005, nr 793.

Wprowadzenie

Gdańskiemu epizodowi dyskusji pietystycznej Liliana Lewandowska poświęciła opublikowaną w 2020 r. nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, liczącą 330 stron książkę *Praktyczne chrześcijaństwo. Studium gdańskich sporów pietystycznych 1692–1703*. Jak wyznaje Autorka:

Ujęte w monografii rezultaty badawcze są wynikiem szerszej, w dużym stopniu nowatorskiej narracji naukowej. Dotyczą one bowiem historycznego materiału źródłowego, który nie został wyczerpująco opracowany, choć stanowi bardzo cenne źródło do badań nad historią Kościoła ewangelickiego w Gdańsku, a dzięki któremu możliwe jest poznanie tożsamości wyznawców jego mieszkańców i zweryfikowanie pozycji oraz sytuacji gminy luteńskiej i pietystycznej w ramach lokalnej społeczności (s. 44).

Czytelnik zostaje więc już na wstępie uprzedzony, że monografia ma charakter nowatorski, powstała przy wykorzystaniu materiału źródłowego, który nie został dotąd w wystarczającym stopniu poddany analizie, a efektem pracy jest między innymi uchwycenie ważnego aspektu życia religijnego w Gdańsku. Uprzedzając dalsze rozważania, można już teraz zaznaczyć, że w naszej opinii żadna z tych obietnic nie została zrealizowana.

W niniejszym artykule staramy się przeanalizować zawartość pracy Lewandowskiej zarówno pod względem podstawy źródłowej, wykorzystanej literatury badawczej, jak i zastosowanego podejścia metodologicznego. Staramy się również przybliżyć czytelnikowi kierunki aktualnej dyskusji naukowej o pietyzmie i zarysować perspektywy badawcze, otwierające się przed przyszłymi badaczami pietyzmu w Gdańsku, Prusach Królewskich i krajach sąsiedzkich.

Najpierw stawiamy pytanie o definicję pietyzmu i metody badania tego nurtu religijnego. Poruszając kwestię metod badawczych, zwracamy uwagę na rolę kontekstu historycznego, który często jest kluczowy podczas interpretacji treści pism polemicznych. W studiach nad drukami ukazującymi się w Gdańsku szczególnie znaczenie ma zrozumienie działania władz i instytucji miejskich. Ostatecznie zwracamy uwagę, że dla przeprowadzenia takiej rekonstrukcji niezbędna jest nie tylko dobra znajomość literatury przedmiotu, lecz także sięgnięcie po rękopiśmienne źródła archiwalne. Kreśląc te uwagi, krytyczne w stosunku do omawianej monografii, staramy się wskazać miejsca, gdzie historia Kościoła czy religii może spotkać się z historią społeczną.

Czym był pietyzm – i jak należy go badać?

Autorka we wstępie definiuje pietyzm zgodnie z jego najbardziej rozpoznawalną wizją jako „oddolny ruch odnowy pobożności chrześcijańskiej w łonie ewangelicyzmu poreformacyjnego” (s. 16). Opis rozwoju ruchu pietystycznego w Gdańsku oraz wzbudzonych przez niego kontrowersji Lewandowska przedstawiła w pięciu rozdziałach poprzedzonych obszernym wstępem. Najpierw zaprezentowała dzieje wyznaniowe siedemnastowiecznego Gdańska (rozdz. 1). Następnie omówiła kwestie „duchowości Marcina Lutra” (rozdz. 2), „chrześcijaństwa praktycznego w duchowości pietystycznej” (rozdz. 3) i „praktykę religijną w siedemnastowiecznym ewangelicyzmie ortodoksyjnym” (rozdz. 4). Pracę zamyka epilog – ekskurs poświęcony pietyzmowi w Gdańsku w pierwszej połowie XVIII w., a przede wszystkim kontrowersji wokół działalności Pawła Świetlickiego (1699–1756), pastora z kościoła św. Jana (rozdz. 5).

Tytuł i konstrukcja pracy sugerują więc jednoznacznie, że Autorka traktuje pietyzm przede wszystkim jako zjawisko związane z protestancką (czy też luterańską) pobożnością i duchowością. Ujęcie to zgodne jest z tradycją historyczną. Joachim Feller (1638–1691), profesor na uniwersytecie w Lipsku, erudyta i zwolennik pietyzmu, pisał w 1689 r.: „Kim jest pietysta? To ten, co Słowo Boże studiuje i zgodnie z nim pobożnie żyje”¹³. Pietysta jest zatem według niego dobrym chrześcijaninem, który nie ogląda się na retorów czy na spory toczone na kazalnicy, lecz prowadzi pobożne życie. Poetycki utwór Fellera jest istotny i często przywoływany w literaturze przedmiotu, gdyż dobrze pokazuje, jaką przemianę w ciągu pierwszych dekad istnienia przechodziło określenie „pietysta”.

Jak wiadomo, głównym teologiem nowego nurtu był Filip Jakub Spener, czerpiący z myśli Marcina Lutra (1483–1546) i zainspirowany pismami Johanna Arndta (1555–1621). Miano „niezamierzonego manifestu pietyzmu” – jak ujął to Janusz Maciuszko – zyskało pismo Spenera *Pia Desideria*, które po raz pierwszy ukazało się w 1675 r. jako wstęp do postylli Arndta¹⁴. W sposób dość zawily Spener krytykował tam stan ówczesnego luteranizmu, argumentując między innymi, że spory teologów (słynne *rabies theologorum*) doprowadziły do oderwania teologii od

¹³ J. Feller, *Luctuosa desideria* [1689] („Was ist ein Pietist? Der Gottes Wort studirt / Und nach demselben auch ein heiliges Leben führt”), cyt. w: *Pietismus. Eine Anthologie von Quellen des 17. und 18. Jahrhunderts*, wyd. V. Albrecht-Birkner [i in.], Leipzig 2017, s. XIX, 20–21.

¹⁴ J. Maciuszko, *Niezamierzony manifest pietyzmu*, w: F.J. Spener, *Pia desideria*, Bielsko-Biała 2002, s. 7–21.

prawdziwej pobożności, a zrytualizowana praktyka życia liturgicznego nie znajduje odzwierciedlenia w żywej wierze. Początkowo wystąpienie Spenera wzbudziło nie tylko dużo entuzjazmu, lecz także wiele krytyki. W wielkim sporze wokół pietyzmu, toczonym w latach 1690–1720, głos zabrało ponad 500 uczonych, publikując ponad 2 tys. polemik¹⁵. W pierwszych kontrowersjach określenia „pietysta” używano jako wyzwiska, którym posługiwali się przeciwnicy Spenera. Dopiero po kilkudziesięciu latach nabrało ono pozytywnego znaczenia, czego przykładem zacytowany wyżej fragment wiersza Fellerera, który wiązał pojęcie pietyzmu z głęboką wiarą, znajdującą wyraz w pobożnym życiu.

W trakcie lektury monografii Lewandowskiej czytelnik nieustannie odnosi wrażenie, że Autorka nie tylko bierze deklaracje Spenera i jego zwolenników za dobrą monetę, ale także uważa, że spór między „żywą wiarą” praktycznego chrześcijaństwa i „skostniałą ortodoksją” pogrążoną w scholastycznych dysputach jest właściwie *leitmotivem* dziejów chrześcijaństwa. Dalej poświęćmy więcej uwagi pierwszemu wątkowi, ale teraz warto krótko rozwinąć ten drugi, ponieważ obszernie został przedstawiony we wstępie monografii.

Powołując się na encyklikę Jana Pawła II *Fides et ratio* (1998), Autorka argumentuje: „można zatem uznać, że chrześcijaństwo powierzchowne, zewnętrzne, zaprogramowane do zautomatyzowanego wypełniania obowiązków płynących z przynależności do Kościoła widzialnego, spotyka się i kontrastuje z chrześcijaństwem «uwewnętrznionym», przeżywanym i doświadczonym, zaabsorbowanym do głębi serca” (s. 11). Epoka nowożytna przyniosła w tym schemacie dziejowym „dynamizację w zakresie kształcenia teoretycznego”, gdy „ośrodki uniwersyteckie [– –] przejmowały rolę wyłącznych centrów naukowych” (s. 12), a wzmocnienie pozycji teologii [– –] doprowadziło zapewne do mimowolnego uznania wiedzy za fundament religii”. Zostawiając na boku hermetyczny język, warto podkreślić, że wedle Autorki spór między ortodoksją luterańską i pietyzmem, którego areną w latach 1692–1703 stał się Gdańsk, był kolejną odsłoną uniwersalnego konfliktu toczonego między faryzeuszami a chrześcijanami czy scholastykami a humanistami, a następnie reformatorami. Zapewne tak właśnie postrzegał swoją rolę Spener, przedstawiając się jako obrońca dziedzictwa zmarłego 150 lat wcześniej Marcina Lutra. Prowadzi to jednak do pytania o miejsce współczesnego historyka w badaniu tego typu sporów: czy jego zadanie sprowadza się

¹⁵ *Pietismus Handbuch*, wyd. W. Breul, Th. Hahn-Bruckart, Tübingen 2021, s. 494 (Martin Gierl); M Gierl, *Pietismus und Aufklärung. Theologische Polemik und die Kommunikationsreform der Wissenschaft am Ende des 17. Jahrhundert*, Göttingen 1997.

do bezkrytycznej rekonstrukcji apologetycznych narracji i ukazywania stanowisk jako powrotu odwiecznych dylematów ludzkości?

Pytanie to może być wprowadzeniem do pierwszego z zarysowanych powyżej zagadnień, czyli rekonstrukcji sporu i postawy pietystów. Genezę pietyzmu widzi Autorka przede wszystkim w aktywności samego Spenera, dlatego chcąc wprowadzić czytelnika w dzieje gdańskiej kontrowersji, bardzo obszernie referuje jego biogram (s. 60–65). Co uderzające, czyni to, niemal nie odwołując się do literatury przedmiotu, a przytaczając jedynie ogólnie znane fakty i utarte interpretacje. Podsumowanie dobrze oddaje charakter całego ustępu:

Jego [Spenera — E.K., M.P.] znaczenie bazuje na takim ujęciu koncepcji indywidualnego kształtowanie relacji człowiek–Bóg, które możliwe było do natychmiastowego wdrożenia. Radykalna krytyka Kościoła, dowartościowanie i aktywizacja stanu laickiego zapewniły mu miejsce w historii w charakterze prekursora najbardziej znaczącego ruchu pobożnościowego w ewangelicyzmie. Nie był on wprawdzie „drugim Lutrem”, lecz raczej pierwszą (po Lutrze) kluczową postacią Kościoła ewangelickiego — „reformatorem po Reformacji” (s. 64–65).

Do kwestii oryginalnej terminologii (jak np. „kościół ewangelicki”) wrócimy poniżej, teraz wypada tylko podkreślić hagiograficzny i bezkrytyczny charakter tego ujęcia. Nic dziwnego więc, że Spenerowi Autorka przeciwstawia Schelwiga, któremu „brakowało [–] jedynie serca i przychylnego usposobienia” (s. 69).

Jak wspomniano powyżej, Spener i inni pietyści, aby wyjaśnić i usprawiedliwić własną aktywność, wskazywali na zaniedbania ortodoksji luteirańskiej. W pełni przejmując tę optykę końca XVII w., Autorka twierdzi, że

około 1600 roku protestantyzm zmierzył się z kryzysem pobożności. Skoncentrowany na rozbudowie teologii ortodoksyjnej w łączności z filozofią i logiką Arystotelesa, zracjonalizował soteriologię i zbudował ubrany w fachowe terminy, sztywny i poprawny schemat nauki wiary, odsuwając na dalszy plan praktyczne potrzeby życia chrześcijańskiego i doprowadzając w ten sposób do rozkładu więzi między naukami teologicznymi a religijnością wiernych (s. 70–71).

Ta myśl wielokrotnie powraca w różnych miejscach pracy (np. s. 118), aby znaleźć podsumowanie w zdaniu, że „ortodoksja nie była żywą religią” (s. 120). Świadomie lub nie Autorka parafrazuje tu po prostu *Pia desideria*, nadając tym konstatacjom tylko bardzo pretensjonalną postać: Spener był następcą Lutera (powtórzone na s. 196), a — rzekomy — upadek pobożności

w epoce ortodoksji luterkańskiej wynikał z zerwania z dziedzictwem Lutra, dla którego celem reformacji była między innymi odnowa pobożności, co Lewandowska wyraża metaforycznie: „W XVI wieku pod wpływem dążeń reformatorskich Odwieczny Stwórca stał się miłosierny i łaskawy, przebaczący grzechy i oczekujący jedynie posłuszeństwa wiary” (s. 71).

Wrażenie, że Autorka podąża za apologetyczną narracją druków pietystycznych pogłębiają rozdziały drugi i trzeci. Po krótkiej rekonstrukcji przedmiotu sporu Schelwiga i Schütza w zakończeniu rozdziału pierwszego, Lewandowska przystępuje tam do rekonstrukcji „Duchowości Marcina Lutra”, a następnie opisuje „Chrześcijaństwo praktyczne w duchowości pietystycznej”. Samo zagadnienie duchowości pozostaje niezdefiniowane, ale można wywnioskować cel wywodu, gdyż Autorka najpierw pisze o chrystologii Lutra, następnie o koncepcjach kapłaństwa wszystkich wiernych oraz *sola Scriptura*, a także modlitwie oraz muzyce. Nie wchodząc w owe kilkustronicowe i niezwykle pobieżne objaśnienia fundamentalnych zasad protestanckich, warto przytoczyć jeden fragment: „zasługą Marcina Lutra był niejako powrót do chrześcijaństwa czasów apostołskich” (s. 105).

W rozdziale trzecim Lewandowska skupia się natomiast na rekonstrukcji „chrześcijaństwa praktycznego w duchowości pietystycznej”, objaśniając główne idee pietyzmu na polu pobożności (*praxis pietatis*), czyli dowartościowanie idei powszechnego kapłaństwa (uwzględniającego także kobiety), katechizację domową, *collegia pietatis*, nacisk na lekturę Biblii, rozwój literatury dewocyjnej (*Erbauungsliteratur*) oraz kancjonałów. Następnie, w rozdziale czwartym, przedstawia krytykę pietystów sformułowaną przez Schelwiga, wyodrębniając w niej wątki rozumienia urzędu kaznodziejskiego, kolegiów pobożnościowych (*collegia pietatis*), swobody w interpretowaniu Biblii, a także stosunku do Ksiąg symbolicznych luteranizmu. Tu Autorka dość zaskakująco kilkakrotnie konstatuje, że w jej oczach spór toczył się o słowa, a nie o istotne różnice dzielące pietystów i przedstawicieli ortodoksji luterkańskich. Najdobitniej Lewandowska podkreśliła to w konkluzji: „nieporozumienia związane z odmienną interpretacją posługi słowa Bożego, w której istotną rolę odgrywały Pismo Święte i księgi symboliczne, wynikały, jak można przyjąć, bardziej z uporu skonfliktowanych teologów i poszukiwania przez nich punktów rozbieżności w teologii protestanckiej niż z faktycznych różnic w rozumieniu tejże doktryny” (s. 238). Innymi słowy, kontrowersja należała do klasycznych *rabies theologorum*, gdzie osobowości polemistów dawno przysłoniły meritum sporu. Wniosek ten jest oczywiście uprawniony, ale jak pogodzić go z uniwersalnym charakterem konfliktu sygnalizowanym w innych miejscach monografii?

Podsumowując zarysowaną wyżej krytykę, warto zwrócić uwagę na kilka nasuwających się wniosków. Po pierwsze, przyjęte przez Autorkę ramy rozważań — ukazujące spór pietyzmu z ortodoksją luterańską jako uniwersalny konflikt *ratio* i *fides* — nie tylko zacierają jego historyczne znaczenie, lecz także utrudniają zrozumienie jego przedmiotu. Po drugie, bezkrytyczne podążanie za narracją polemik teologicznych z epoki prowadzi do powielania schematów obecnych już w XVII i XVIII w., w ramach których ukazywano pietyzm jako powrót do pierwotnych idei reformacji głoszonych przez Lutera (lub nawet samych korzeni chrześcijaństwa), a ortodoksję luterańską — jako odrodzenie scholastyki i związane z tym upadek pobożności. Stawiając takie tezy, Autorka nieświadomie podąża za Spenerem i pietystami, których dorobek w połowie XVIII w. podsumował Johann Georg Walch (1693–1775)¹⁶, wykorzystując w swoich pracach historycznych także pisma Schelwiga — zwłaszcza jego *Synopsis controversiarum*¹⁷. Jak przekonuje Markus Matthias, to Walch naukowo opisał kontrowersję pietystyczną przy pomocy klasycznych antytez: „żywa wiara” przeciwstawiona „martwej ortodoksji” czy „pobożne życie” — „nauce”, choć w rzeczywistości „obie strony chciały być oczywiście zarówno ortodoksyjne, jak i pobożne”¹⁸. Opozycja ta — tak wyraźna na kartach źródeł i utworów polemicznych — od kilku dekad bywa podważana przez badaczy, także przez wielokrotnie przywoływanych przez Lewandowską koryfeuszy badań nad pietyzmem, Hartmuta Lehmana i Johannesesa Wallmanna¹⁹. Również w najnowszej syntezie dziejów pietyzmu zaznaczono, że „wyraźne rozgraniczenie między «ortodoksją» i «heterodoksją» nie jest właściwe, lecz raczej trzeba się liczyć ze zróżnicowanymi tradycjami, wpływami i relacjami między poszczególnymi grupami, nurtami i instytucjami, w przypadku których należy także brać pod uwagę kulturowe, społeczne i polityczne czynniki historyczne”²⁰. Autorka sama zdaje się przychylić do tego spojrzenia w podsumowaniach analiz pism Schelwiga.

¹⁶ J.G. Walch, *Historische und Theologische Einleitung in die Religions-Streitigkeiten der Evangelisch-Lutherischen Kirche*, t. 5, Jena 1733–1739 (reprint Stuttgart-Bad Cannstatt 1985).

¹⁷ *Pietismus Handbuch*, s. 82, 500.

¹⁸ *Ibidem*, s. 81 („wobei beide Seiten selbstverständlich beides sein wollten: rechtgläubig und fromm”). Zob. także M. Matthias, *Pietism and Protestant Orthodoxy*, w: *A Companion to German Pietism, 1660–1800*, red. D.H. Shantz, Leiden 2015, s. 15–49.

¹⁹ Zob. *Pietas in der Lutherischen Orthodoxie*, wyd. U. Sträter, Wittenberg 1998, s. 6–18, tu: s. 7.

²⁰ *Pietismus Handbuch*, s. 30 („Die Unübersichtlichkeit dieses Feldes resultiert dabei nicht nur aus der Fülle interdisziplinärer Forschung, sondern vielmehr auch aus deren Ergebnissen, die zeigen, dass klare Grenzziehungen zwischen «Orthodoxie» und «Heterodoxie» nicht sachgerecht sind, sondern mit vielfältigen Traditionen, Einflüssen sowie

Po trzecie, także obraz „ciemnej ortodoksji” należy zatem do mitów historiograficznych, powstałych w wyniku starć polemicznych. W wielu badaniach ostatnich dekad zwracano uwagę, że teolodzy ortodoksji luteranckich również uważali się za kontynuatorów myśli Lutera i podobnie jak pietyści podejmowali próby reform religijnych, zmierzających do poprawy pobożności. Oni również świadomie doświadczali negatywnych przemian początku XVII w., określonych przez Geoffreya Parkera mianem „globalnego kryzysu”²¹. Jednym przykładem świadomości kryzysu była popularność angielskiej literatury purytańskiej, recypowanej w XVII w. w Rzeszy ponad granicami konfesyjnymi²². Warto w tym kontekście zwrócić uwagę na podobny proces w Rzeczypospolitej, gdzie w XVII w. również ukazywały się przekłady najpopularniejszych dzieł dewocyjnych XVI–XVII w.: luteranów Philippa Kegela *Zwölf Geistliche Andachten* (1593)²³ i Johanna Gerharda *Meditationes sacrae ad veram pietatem excitandam* (1606)²⁴ czy purytanina Lewisa Baylya *The Practice of Piety* (1613)²⁵. Wszystkie trzy przekłady przywołał Andrzej Węgierski (1600–1649) — duchowny wywodzący się z jednoty czeskobraterskiej, a pracujący w prowincji małopolskiej w parafiach ewangelicko-reformowanych — gdy przygotowywał swoją trylogię poświęconą pobożności o uroczych tytułach: *Kaznodzieja osobny, domowy i zborowy*²⁶. Dzieła ukazały się w Gdańsku

Beziehungen zwischen unterschiedlichen Gruppierungen, Strömungen und Institutionen zu rechnen ist, für die auch kultur-, sozial- und politikgeschichtliche Faktoren in Anschlag zu bringen sind”).

²¹ G. Parker, *Globalny kryzys. Wojna, zmiany klimatyczne i katastrofa w XVII wieku*, Oświęcim 2019 (oryg. ang. 2013).

²² U. Sträter, *Sonthom, Bayly, Dyke und Hall. Studien zur Rezeption der englischen Erbauungsliteratur in Deutschland im 17. Jahrhundert*, Tübingen 1987.

²³ Ph. Kegel, *Dwanaście Nabożnych Rozmyślenia to jest: Modlitwy z Doctorów kościelnych zebrane, a wszem wobec Chrześcijanom czasu wszelakiego służące: Przełożone z łacińskiego języka na Polski, przez X. Jana Thamnitiusa, Kaznodź. Thor: Na końcu przydane są Pieśni niektóre y z Catechismem*, Toruń 1624.

²⁴ *Rozmyślenia nabożne wpród od O. Jana Gerharda, z Pisma S. z Oyców SS Augustina, Bernharda, Anshelma y innych prawowiernych teologów językiem łacińskim zebrane, a zatym jako od różnych gorliwych miłośników chwały Bożej w wielu cudzoziemskich językach wydane*, [Toruń 1681/1682].

²⁵ L. Bayley, *Praxis pietatis. Cwiczenie pobożności: w którym się podae nauka chrześcijańskiemu człowiekowi iako ma czas życia swojego przeprowadzać chcąc się upodobać Bogu y koniec szczęśliwy pielgrzymowania swego żywot wieczny otrzymać*, Lubcz 1632.

²⁶ A. Węgierski, *Kaznodzieja osobny: to jest sposób odprawowania nabożeństwa osobnego, jako każdy człowiek chrześcijański sam osobno na wszelkim miejscu nabożeństwo ma odprawować*, Gdańsk 1646, s. 5; idem: *Kaznodzieja domowy: to iest Sposob odprawowania nabożeństwa domowego; jako gospodarze w domach swych pospołu z domownikami swymi nabożeństwo mają odprawować?*, Gdańsk 1646, fol. A3r; idem: *Kaznodzieja zborowy: to iest Sposob odprawowania nabożeństwa zborowego; jako kaznodzieje zborowi albo pasterze Kościoła Bożego y ich słuchacze*

w drukarni Andreasa Hünefelda. Przykład dużej popularności literatury dewocyjnej na początku XVII w. pokazuje z jednej strony zainteresowanie ortodoksji (także ortodoksji luteriańskiej) zagadnieniami pobożności. Z drugiej strony, wyjaśnia także genezę pietyzmu: tak Spener, jak i August Hermann Franke byli przecież uczniami ortodoksyjnych teologów.

Na koniec trzeba podkreślić, że spojrzenie na pietyzm wyłącznie przez pryzmat dyskusji na temat pobożności ma długą tradycję, choć ostatnio bywa kwestionowane. Znamionowało ono historiografię XVIII–XIX w., której ukoronowaniem może być historia pietyzmu pióra Albrechta Ritschla²⁷, a do której wyraźnie nawiązywał Johannes Wallmann²⁸. Owo tradycyjne ujęcie uległo zmianie od czasu wydania przez Martina Brechta czterotomowej, wieloautorskiej historii pietyzmu, którą Autorka zna i przywołuje²⁹. Monumentalna publikacja wywołała żywą dyskusję naukową, w której wzięli udział także dwaj wspomniani koryfeusze badań nad pietyzmem. Brecht postulował ujęcie pietyzmu jako „najważniejszego ruchu pobożnościowego protestantyzmu od czasów reformacji”, czyli jako ogólnoreligijnego fenomenu; a Wallmann — jako kościelnego ruchu odnowy, zainicjowanego przez Spenera³⁰. Niezależnie od przebiegu i meritum tej dyskusji — która dotyczyła tak relacji historii Kościoła do historii społecznej i historii kultury, jak i pytania o tożsamość protestantów — ukazała ona niezwykle szeroki zakres nowych badań nad pietyzmem. Jak zauważyli wydawcy opublikowanej ostatnio antologii tekstów pietystycznych: z jednej strony w badaniach skupiono się na wpływie pietyzmu na inne obszary życia społecznego i kultury, z drugiej natomiast ukazano pietyzm jako część fali przemian zapoczątkowanej przez wojnę trzydziestoletnią i inicjującej epokę Oświecenia³¹. Prócz pytań o pobożność pietystyczną poruszono tam szereg zagadnień dotyczących społecznych, politycznych czy kulturowych implikacji rozwoju ruchu. I tak w wydanej w 2017 r. antologii tekstów pietystycznych znalazły się rozdziały poświęcone prorocत्वom, apokaliptyce, historiozofii,

we Zborze Pańskim (a podczas sami Słuchacze w niebytności pasterza, na inszym osobny miejscu, doma, albo w drodze, zgromadzeni) nabożeństwo mają odprawować, Gdańsk 1646.

²⁷ A. Ritschl, *Geschichte des Pietismus*, t. 1–3, Berlin 1966 (1 wyd. 1884–1886). Por. H. Lehmann, *Albrecht Ritschls Geschichte des Pietismus. Zur Entstehung und zur Konzeption eines historiographischen Jahrhundertwerks*, w: idem, *Religiöse Erweckung in gottferner Zeit. Studien zur Pietismusforschung*, Göttingen 2010, s. 101–119.

²⁸ J. Wallmann, *Der Pietismus*, Göttingen 1990.

²⁹ *Geschichte des Pietismus*, red. M. Brecht, Göttingen 1993–2004.

³⁰ Zob. obszernie podsumowanie debaty w: M. Gierl, *Im Netz der Theologen — die Wiedergeburt der Geschichte findet nicht statt. Von Pietismusforschung, Protestantischer Identität und historischer Ethik 2003/04*, „Zeitschrift für Historische Forschung” 32, 2005, s. 463–487.

³¹ *Pietismus. Eine Anthologie*, s. XIX–XX.

pedagogice, regulacjom życia codziennego, egodokumentom, seksualności, opiece społecznej, polityce, gospodarce komunikacji, misjom, nauce i sztuce³². W podręczniku do badań nad pietyzmem, wydanym w 2021 r., obok ujęć regionalnych wyodrębniono trzy grupy tematyczne: teologię, pobożność (*Frömmigkeit*) oraz „społeczeństwo i kulturę”. W obrębie tego ostatniego działu zajęto się m.in. rolami płciowymi oraz seksualnością, edukacją, gospodarką, polityką, także historią nauki i sztuki³³. Uświadamia to z jednej strony, jak złożonym zjawiskiem był pietyzm i jak silne piętno odcisnął on na świecie XVIII–XIX w., podważając nie tylko granice konfesyjne, lecz także utarte normy społeczne czy kulturowe. Z drugiej zaś strony ukazuje dynamiczny rozwój studiów, inspirowanych przez coraz bogatszy katalog pytań badawczych. Pojawieniu się pietystów towarzyszyły bowiem spory na temat łamania zasad dotyczących ubioru (zwłaszcza krytyka peruki) czy moralnych granic rozrywki (krytyka opery i teatru — słynny spór toczony w Hamburgu w latach 1677–1688, 1768–1769³⁴, ale także tańca czy hazardu), stanowych granic zawierania małżeństw, stosunku do gospodarki, pieniądza, charytatywności i czasu³⁵, a także norm językowych. Analiza tych debat i sporów prowadziła badaczy do pytań nie tylko o związki pietyzmu i rozwoju nowoczesnego indywidualizmu czy kapitalistycznej gospodarki (to oczywiście nawiązanie do słynnych tez Maxa Webera i Ernsta Troeltscha), lecz także o relacje między pietyzmem a polityką³⁶. Pietyzm jest więc bez wątpienia ruchem *prima facie* religijnym, ale jego geneza, rozwój i oddziaływanie wykraczało daleko poza sfery życia religijnego.

Czy kontekst historyczny ma znaczenie?

Powyższe rozważania skłaniają do refleksji nad metodą badawczą przyjętą przez Autorkę oraz szerzej nad sposobami analizowania dziejów pietyzmu. Zacząć wypada od uwagi marginalnej na temat chwiejności

³² Ibidem, *passim*.

³³ *Pietismus Handbuch*, *passim*.

³⁴ I. Rekatzky, *Theater, Protestantismus und die Folgen. Gänsemarkt-Oper (1678–1738) und Erster Hamburger Theaterstreit*, Leipzig 2019, s. 195–221.

³⁵ *Pietismus und Ökonomie (1650–1750)*, wyd. W. Breul, B. Marschke, A. Schunka, Göttingen 2021.

³⁶ *Pietismus Handbuch*, s. 541–550 (B. Marschke, W. Breul); M. Gierl, *Pietism, Enlightenment, and Modernity*, w: *A Companion to German Pietism*, s. 348–392; H. Lehmann, *Pietismus und weltliche Ordnung in Württemberg vom 17. bis zum 20. Jahrhundert*, Stuttgart 1969. Z perspektywy XIX w.: H. Lehmann, *Pietism and Nationalism. The Relationship between Protestant Revivalism and National Renewal in Nineteenth-Century Germany*, „Church History” 51, 1982, s. 39–53.

i braku precyzji w terminologii, którą posługuje się Lewandowska, co staraliśmy się już wskazać w przytoczonych wyżej cytatach.

Analiza struktury społecznej i demograficznej największych miast Prus Królewski [– –] wskazuje na istnienie w nich w XVII i na początku XVIII wieku swoistej mozaiki wielokulturowości, wieloetniczności i wielowyznaniowości. Miejską architekturę społeczną w tym okresie kształtowała w dużej mierze również myśl kosmopolityczna i potwierdzone wielowiekową tradycją przywiązanie do swobód i wolności obywatelskich. [– –] Od tej chwili [t.j. wprowadzenia reformacji – E.K., M.P.] protestantyzm nie tylko stał się religią większości kościołów na tym terenie, ale i na długie lata określił predyspozycje polityczno-społeczne magistratów poszczególnych ośrodków miejskich (s. 51–52)

– tymi słowami Autorka wprowadza czytelnika w dzieje wyznaniowe Gdańska XVII stulecia. Na następnej stronie pisze natomiast o „religii luterńskiej” (s. 54); podobnie w zakończeniu monografii (s. 240): „luteranizm w Prusach Królewskich nadal był religią panującą”. Wyrażenia te – zwłaszcza spisane piórem badaczki zjawisk religijnych – muszą zaskakiwać. W takim kontekście przyjęło się bowiem określenie „religii” rezerwować dla chrześcijaństwa, a jego odłamy określać mianem „wyznań”. Co więcej, wśród religioznawców dość konsekwentnie przestrzega się zasady, aby mianem „wyznań” określać luteranizm czy kalwinizm, ale nie cały protestantyzm, który w epoce nowożytnej nigdy nie był wyznaniem. Chaos terminologiczny tylko się pogłębia, gdy Autorka pisze: „W początkach XVII wieku lokalny Kościół luterński nadal podlegał procesom organizacyjnym zarówno pod względem struktur, jak i doktryny. Wprawdzie stale zakorzeniony był w uniwersalnym Kościele ewangelickim, lecz głoszoną przezeń naukę teologowie nieustannie aktualizowali, dopasowując do zmieniającego się «Sitz im Leben» ówczesnego społeczeństwa” (s. 55). Wiele tych sformułowań jest bardzo niejasnych, ale mimo to obowiązek recenzyjny nakazuje zaznaczyć, że w XVII w. nie istniał żaden „uniwersalny Kościół ewangelicki”. Ewangelicki Kościół Unijny został powołany dopiero na terytorium Prus w wyniku połączenia kościołów luterńskiego i kalwinistycznego w 1817 r., zarządzeniem króla Fryderyka Wilhelma III, ale nawet wówczas nie miał on charakteru „uniwersalnego”.

Wracając do głównego nurtu rozważań, wypada zaznaczyć, że enigmatyczne sformułowania na temat „mozaiki wielokulturowości, wieloetniczności i wielowyznaniowości” tworzącej tło gdańskiego sporu na temat pietyzmu, służą zamaskowaniu nieznanym tła historycznego oraz literatury przedmiotu. To prawda, że brakuje nowoczesnych opracowań na temat społecznych dziejów protestantyzmu zarówno w samym Gdańsku

nowożytnym, jak i w Prusach Królewskich na tle sytuacji w ówczesnej Rzeczypospolitej. Dotyczy to z resztą nie tylko historiografii polskiej, bo niemiecka synteza Eduarda Schnaasego z 1863 r., będąca podstawą większości szczegółowych ustaleń w książce Lewandowskiej, mimo wszelkich walorów źródłoznawczych z metodologicznego punktu widzenia jest dziełem bardzo już przestarzałym. Z kolei dwutomowe opracowanie Heinza Neumeyera (1977) jest nie tylko mocno niedoskonałe pod względem źródłowym, lecz również utrzymane w duchu powojennej niemiecko-polskiej konfrontacji polityczno-historycznej³⁷. Jednak w ostatnich kilkunastu latach nie brakowało znaczących wysiłków badawczych, aby odwołać się zarówno do szeroko zakrojonych monograficznych opracowań Michaela G. Müllera³⁸, Katarzyny Cieślak³⁹, szczegółowych studiów Hansa-Joachima Müllera⁴⁰, Piotra Kociumbasa⁴¹ czy też wielu drobniejszych prac badaczy polskich i niemieckich. Wiele okazjonalnych studiów opublikowano w okresie rocznicowego wzmoczenia związanego z okrągłym jubileuszem wystąpienia Marcina Lutra⁴².

Istniejąca, lecz w większości niewykorzystana przez Lewandowską literatura przedmiotu pozwala na precyzyjne ukazanie roli Gdańska jako autonomicznej ostoji protestantyzmu w katolickiej Rzeczypospolitej. To nie dziwi, albowiem miasto było ludne, zamożne i cieszące się polityczną autonomią. A do tego dobrze ufortyfikowane, o silnych więzach gospodarczych z najważniejszymi państwami morskimi: Niderlandami, Anglią, Danią, Szwecją, aktywnie uczestniczące w polityce krajowej i międzynarodowej. Wzbudzało to dość powszechny respekt, a i władze miejskie Gdańska nie szczędziły pieniędzy na propagandę dyplomatyczną, również o charakterze wyznaniowym, jak między innymi aktywne finansowe wspieranie wspólnot luteranckich w kraju i za granicą oraz „innowierczej” działalności wydawniczej. Było to zgodne z odczuciem szerokich rzesz społeczeństwa gdańskiego, które spontanicznie solidaryzowało się ze współwyznawcami, uczestnicząc w publicznych kwestach na rzecz diaspor luteranckich w krajach sąsiedzkich, również w Moskwie,

³⁷ H. Neumeyer, *Kirchengeschichte von Danzig und Westpreußen in evangelischer Sicht*, t. 1, Leer (Ostfriesland) 1977.

³⁸ M.G. Müller, op. cit.

³⁹ K. Cieślak, *Między Rzymem, Wittenbergą a Genewą. Sztuka Gdańska jako miasta podzielonego wyznaniowo*, Wrocław 2000.

⁴⁰ H.-J. Müller, *Irenik als Kommunikationsreform. Das Colloquium Charitativum in Thorn 1645*, Göttingen 2004.

⁴¹ P. Kociumbas, *Kancjonały luteranckiego Gdańska 1587–1810. Studium nad źródłami lokalnej niemieckiej pieśni kościelnej*, Warszawa 2017.

⁴² Zob. zbiór artykułów: *Gdańsk protestancki w epoce nowożytnej. W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra*, t. 1: Eseje, red. E. Kizik, S. Kościelak, Gdańsk 2017.

w tureckim Izmirze czy zamorskich niderlandzkich koloniach⁴³. Przegląd rozchodów w corocznych księgach miejskiej kamlarii ukazuje skalę tych wymiernych wysiłków. Powtórzenie tych skądinąd dobrze znanych i nieźle udokumentowanych już w literaturze przedmiotu faktów służy uzmysłowieniu wagi stanowiska władz Gdańska oraz tamtejszych prominentnych duchownych luterańskich w bieżących międzynarodowych dyskusjach wyznaniowych. Jak wspomniano, działalność teologiczna gdańskich duchownych protestanckich nie była oderwana od złożonych wewnętrznych uwarunkowań polityczno-społecznych samego miasta. Abstrahując od bezkompromisowych i trudnych osobowości poszczególnych duchownych polemistów, konflikty wyznaniowe poza swoim uczonym aspektem teologicznym szybko nabierały charakteru politycznego i społeczno-ekonomicznego. Sprzyjał temu tłący się od drugiej połowy XVII w. spór pomiędzy elitami władzy – rodami reprezentowanymi w Radzie i Ławie (Pierwszy i Drugi Ordynek) oraz opozycyjnymi wobec patrycjatu środowiskami plebejskiego Trzeciego Ordynku. Reprezentowani przez centumwirów kupcy oraz rzemieślnicy Głównego Miasta, w ramach tzw. Szerokiej Rady Miejskiej (wszystkie trzy ordynki), parli do zwiększenia swego wpływu na wydatki budżetowe oraz na obsadę urzędów miejskich, w tym również na wybór duchownych luterańskich i witryków zarządzających finansami poszczególnych kościołów i szpitali (*ius patronatus*). Instytucje kościelne wraz z kontrolowanymi prywatnymi fundacjami dobroczynnymi dysponowały wielkimi sumami zasilającymi rynek wewnętrzny miasta, a poprzez lokaty oraz legaty testamentowe na kontaktach Kasy Wpływów Nadzwyczajnych współfinansowały budżet miasta⁴⁴. Innymi słowy, było się o co spierać.

Rada Miejska pod pretekstem zachowania jedności wyznaniowej wobec niebezpieczeństw politycznych (powtarzane spory rewindykacyjne z katolikami, obrona przywilejów i autonomii miasta przed polityką dworu królewskiego) i wewnętrznego spokoju społecznego starała się o szybkie wyciszenie sporu religijnego, często obfitującego w gorszące maluczkich publiczne połajanki. Wypracowany w drugiej połowie

⁴³ E. Kizik, *Pomoc finansowa protestanckiego Gdańska dla współwyznawców w kraju i zagranicą w XVII i XVIII wieku*, OiRP 63, 2019, s. 155–174; idem, *Pomoc Gdańska dla gminy ewangelickiej w Smyrnie w 2 połowie XVIII wieku*, „Gdański Rocznik Ewangelicki” 5, 2011, s. 106–117.

⁴⁴ Prawno-polityczne tło sporów zostało wyczerpująco przedstawione przez Edmunda Cieślaka w: idem, *Walki społeczno-polityczne*; oraz idem, *Konflikty polityczne i społeczne w Gdańsku w połowie XVIII w.*, Wrocław 1972. Autor dyskusje natury wyznaniowej potraktował jako jeden z elementów ogólniejszej polemiki społeczno-prawnej i nie podejmował analiz treści teologicznych publikowanych polemik.

XVII w., szczególnie w okresie sporu z Aegidiusem Strauchem, *modus operandi* Rady Miejskiej sprowadzał się do lawirowania pomiędzy stronami sporu, w razie potrzeby sięgania po doraźne narzędzia kontroli publikacji wydawanych w miejscowych oficynach czy sprzedawanych w mieście⁴⁵. Zakazami drukowania pewnych prac i kontrolą książek wwożonych do miasta⁴⁶, perswazją wraz z groźbami przeniesienia na inne stanowiska, ewentualnie zwolnieniem z pracy, starano się skłonić duchownych polemistów do zakończenia sporu i zawarcia publicznego aktu pojednania.

Na problemy wewnętrzne nakładały się wydarzenia polityczne u schyłku panowania Jana III Sobieskiego, międzynarodowa walka o koronę polską oraz początki unii polsko-saskiej, od 1697 r. rządzonej przez króla Augusta II, konwertytę, elektora Saksonii, której duchowni uważali się za bezpośrednich spadkobierców i prawowitych kustoszów myśli Marcina Lutera. Notabene, mimo swojej konwersji na katolicyzm, August II w dalszym ciągu przewodniczył protestanckim stanom w Sejmie Rzeszy (*Corpus Evangelicorum*), zarazem jednak obierając w Rzeczypospolitej kurs katolickiej konfesjonalizacji⁴⁷. W Gdańsku, a przede wszystkim w Elblągu narastało także poczucie zagrożenia polityką państwa brandenbursko-pruskiego, które łakomym okiem spoglądało na sąsiednie Prusy Królewskie, domagając się oddania Elbląga za długi sprzed półwiecza (*Tractatus retradictae Elbingae* w 1698 r.)⁴⁸. Mimo to Brandenburgia i Prusy pozostawały ważnym punktem odniesienia miejskiej polityki, gdyż — jak ujął to Wojciech Kriegseisen — „w pierwszej połowie XVIII w. [...] państwo brandenbursko-pruskie prowadziło wyważoną politykę tolerancji, pilnie przy tym strzegąc swej roli niekwestionowanego arbitra w stosunkach wyznaniowych”⁴⁹.

⁴⁵ Swobodę publikowania normowała ordynacja *Ordinantz E.E. Raths der Stadt Dantzig, Dero Buch-Druckereyen, belangend*, [Danzig] 1685; zob. E. Kotarski, *Gdańska poezja okolicznościowa XVII wieku*, Gdańsk 1993, s. 19–24.

⁴⁶ *Edikt des Rahts von Danzig gegen die Schrift Herrn Michael Straussens* [–] *Antwort Schreiben an Herrn Constantin Schützen* [–] *Franckfurt u. Leipzig 1695*, 9 IX 1695, Dantzig 1695 (zob. *Katalog norm prawnych*, nr 181). Zakaz wydano w związku z wcześniejszą kontrolą wszelkich druków i pism komentujących bieżący spór: *Edikt des Rats von Danzig gegen Einfuhr und Verkauf von „Schriften die dieses Orths bisshero geführte Streitigkeiten angehen”*, 15 VI 1695, zob. *Katalog norm prawnych*, nr 178.

⁴⁷ W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1763). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1996; idem, *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo–kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka — Niderlandy Północne — Rzeczpospolita polsko-litewska)*, Warszawa 2010, s. 254, 652–656.

⁴⁸ A. Pełtakowski, „Sprawa elbląska” w opinii wojewody malborskiego Jana Jerzego Przebendowskiego w latach 1698–1699, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2006, 2, s. 237–245.

⁴⁹ W. Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe*, s. 299.

Kontrowersja pietystyczna mogła zatem godzić w samo serce zarówno miejskich, jak i wyznaniowych interesów Gdańska. Odkąd Spener trafił bowiem na dwór berliński, cieszył się sympatią kalwińskiej rodziny elektorskiej, której zależało na osłabieniu ortodoksji luterskiej w Brandenburgii⁵⁰. Także August Hermann Francke, działający wówczas w Halle i rozwijający swój słynny sierociniec, korzystał z dobrych relacji z Berlinem, zwłaszcza w obliczu konfliktów z wykładawcami Christianem Thomasiusem i Christianem Wolffem (ten ostatni w wyniku sporu z pietystami musiał w 1723 r. opuścić Halle). Zaangażowanie na rzecz pietyzmu wielu członków dworu, armii i szerokich elit państwa pruskiego wielokrotnie prowokowało historyków do stawiania pytań o związek między tym nurtem wyznaniowym a wielkimi reformami politycznymi, skutkującymi szybkim wzrostem znaczenia Prus na arenie międzynarodowej⁵¹. O Fryderyku Wilhelmie, wyniesionym na pruski tron w 1713 r., mówiono nie tylko, że jest *Soldatenkönig*, lecz także, że jest „pietystą na pruskim tronie”⁵². Niezwykle istotne zatem wydaje się pytanie, jak władze protestanckiego Gdańska postrzegały kontrowersję z berlińskim kaznodzieją w okresie, gdy elektor, a następnie król Prus Fryderyk III/I jawił się jako adwokat protestantów w Rzeczypospolitej. W tym kontekście warto przypomnieć, że Fryderyk III, zaniepokojony zamieszaniem wokół pietyzmu w Królewcu, wydał 1 grudnia 1695 r. reskrypt przeciwko rozpowszechnianiu opinii pewnych antypietystycznych teologów — „*in specie D. Schelwigen in Dantzig*”⁵³.

Co więcej, także układ sił w międzynarodowej polityce sprawiał, że kwestia stosunku do pietyzmu nie powinna być przez Radę Miejską postrzegana wyłącznie jako zagadnienie kościelne. Można bowiem postawić tezę, że to właśnie narastające napięcie polityczne, wywołane niezwykle ambitną polityką międzynarodową Augusta II — mającą wkrótce skutkować zaangażowaniem króla w wojnę północną — skłaniało radę

⁵⁰ *Pietismus Handbuch*, s. 109, 245–249, 544–546.

⁵¹ B. Marschke, *Absolutely Pietist. Patronage, Factionalism, and State-Building in the Early Eighteenth-Century Prussian Army Chaplaincy*, Tübingen 2005; idem, *Pietism and Politics in Prussia and Beyond*, w: *A Companion to German Pietism*, s. 472–526. Zob. klasyczne opracowanie: C. Hinrichs, *Preußentum und Pietismus. Der Pietismus in Brandenburg-Preußen als religiössoziale Reformbewegung*, Göttingen 1971, s. 126–173.

⁵² K. Deppermann, *Der halle'sche Pietismus und der preußische Staat unter Friedrich III. (I.)*, Göttingen 1961, s. 173 („der Pietist auf dem preußischen Thron”).

⁵³ Tekst reskryptu w: W. Borrmann, *Das Eindringen des Pietismus in die ostpreußische Landeskirche. Ein Beitrag zur ostpreußischen Kirchengeschichte des ausgehenden 17. und beginnenden 18. Jahrhunderts*, Königsberg 1913, s. 19–20; por. J. Horkel, *Der Holzkammerer Theodor Gehr und die Anfänge des Königl. Friedrichs-Collegiums zu Königsberg*, Königsberg 1855.

do szybkiego zakończenia sporu. Zwłaszcza w sytuacji, gdy w traktacie zawartym między Szwecją a Prusami w 1703 r. znalazła się klauzula o ochronie dysydentów⁵⁴.

Pomijając administracyjno-prawne aspekty organizacji gdańskiego Kościoła luterańskiego, skład osobowy tamtejszego duchowieństwa, nauczycieli i profesorów, już sama rekonstrukcja okoliczności historycznych pokazuje, jak złożone były okoliczności towarzyszące wystąpieniu Samuela Schelwiga przeciwko pietyzmowi w 1693 r. Autorka jednak niemal całkowicie pominęła kontekst historyczny ogłaszanych polemik czy toczonych dysput. Nie zdołała wyjaśnić polityki instytucji miejskich zaangażowanych w spór, który przecież dotyczył także polityki *sensu largo*. Nie powiedziała również nic o odbiorze polemicznych wystąpień — reakcjach czytelników czy słuchaczy, czyli o kształtującej się wówczas opinii publicznej, choć gdański spór odbił się echem w Rzeczypospolitej i Europie.

Jak inaczej opisać gdański pietyzm?

Niestety, we wstępie do książki Liliany Lewandowskiej nie tylko nie znajdziemy żadnej analizy tła wydarzeń, zabrakło tam nawet krytycznego omówienia stanu badań o pietyzmie w Gdańsku, w Prusach Królewskich czy krajach sąsiednich — prowincji państwa brandenbursko-pruskiego (w Prusach Książęcych i Księstwie Pomorskim). Autorka tłumaczy, że:

Z przyczyn technicznych nie jest możliwe przedstawienie całej obszernej i wyspecjalizowanej literatury przedmiotowej, odnoszącej się do powyższej problematyki lub kwestii pokrewnych. Nie uznano tego także za słuszne, jako że badaczom zajmującym się daną tematyką poszczególne pozycją są z pewnością dobrze znane [wyróżnienie E.K., M.P.] (s. 59).

Uzasadnienie, mimowolnie nawiązujące do sławnego *dictum* ks. Benedykta Chmielowskiego, jest tyle zabawne, ile niepoważne i nie do przyjęcia w pracy naukowej, której ustalenia powinny bazować na istniejącym dorobku historiograficznym. Bez krytycznego przeglądu osiągnięć, wskazania braków czy błędów poprzedników nie sposób o wymierną ocenę wkładu autorskiego. Nikt nie wymaga omawiania całości literatury badawczej dotyczącej historii pietyzmu, wystarczy ta odpowiadająca tytułowi i cezurze rozprawy.

⁵⁴ E. Hassinger, *Brandenburg-Preußen, Schweden und Rußland 1700–1713*, München 1953, s. 87–121; J. Feldman, *Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704–1709*, Kraków 1925.

Chcąc tu uzupełnić ten brak, trzeba odwołać się do prac nieodnotowanych w monografii Lewandowskiej⁵⁵. Jak już wspomniano, zagadnienie sporu pietystycznego w Gdańsku opisał w pierwszej połowie XVIII w. Johann Georg Walch⁵⁶. Publicystykę samego Schelwiga, Schütza, ich akolitów i przeciwników zebrano w biogramach tych uczonych, opublikowanych w wielkiej osiemnastowiecznej encyklopedii Johanna Heinricha Zedlera⁵⁷, ewentualnie w zbiorach leksykograficznych Christiana Gottlieba Jöchera⁵⁸. W drugiej połowie XIX w. w zarysach syntetycznych przedstawiono zagadnienie w książkach Heinricha Schmida (1863)⁵⁹ oraz Eugena Sachsego (1884)⁶⁰. Podkreślenia wymaga fakt, że wcześniejsi autorzy — inaczej niż wspomniany już Schnaase (1863) — postrzegali dyskusję „gdańską” w szerszym kontekście kontrowersji dzielącej obóz luterański na zwolenników i przeciwników reform. Krytyka Schelwiga współbrzmiała ze stanowiskiem innych prominentnych teologów z Lipska, jak np. Johanna Benedicta Carpzoza II⁶¹, Valentina Albertiego, Augustina Pfeiffera w Lubece czy środowiska Uniwersytetu w Wittenberdze⁶². Z tego punktu widzenia polemika Schelwiga należała do tzw. pism generalnych (*Generalschriften*), w których podsumowywano dotychczasowe kontrowersje, wyliczając wszystkie argumenty⁶³.

Jednym z najbardziej wytrawnych badaczy dziejów protestantyzmu w Polsce był zmarły w 1939 r. Theodor Wotschke⁶⁴. W swoich artykułach, nawiązujących do sporów toczonych w Gdańsku, potrafił on wskazać osoby w nich uczestniczące a przychylnie pietystom ze środowiska

⁵⁵ Najnowszy przegląd badań nad pietyzmem można znaleźć w: *Pietismus Handbuch*, s. 1–42.

⁵⁶ J.G. Walch, *Historische und Theologische Einleitung*, t. 2, Jena 1733, s. 602–746.

⁵⁷ *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*, wyd. J.H. Zedler, t. 4, Halle–Leipzig 1733, szp. 1801–1803 (Friedrich Christian Bücher); t. 34, Halle und Leipzig 1742, szp. 1204–1215 (Schelwig oder Schelgwig, Samuel); t. 35, Halle und Leipzig 1743, szp. 1386–1387 (Schütz, Constantin).

⁵⁸ Ch.G. Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon, Darinne die Gelehrten aller Stände sowohl männ- als weiblichen Geschlechts*, t. 1–4, Leipzig 1750–1751.

⁵⁹ H. Schmid, *Die Geschichte des Pietismus, Nördlingen* 1863, s. 227–237 (rozdz. 5: „Die Einzelangriffe auf Spener von Schelwig, Carpsov, Alberti, der Wittenberger Fakultät”).

⁶⁰ E. Sachse, *Ursprung und Wesen des Pietismus*, Wiesbaden 1884, s. 321–332 (rozdz. 11: „Principielle Bekämpfung des Pietismus”).

⁶¹ J.B. Carpsov, *Das Pfingstprogramm auf das Jahr 1691*; idem, *Ausführliche Beschreibung des Unfugs der Pietisten zu Halberstadt*, 1693.

⁶² *Im Namen JESU! Christ-Lutherische Vorstellung / In deutlichen Aufrichtigen Lehr-Sätzen*, 1695.

⁶³ *Pietismus Handbuch*, s. 82.

⁶⁴ Th. Wotschke, *Der Pietismus im alten Polen*, „Deutsche Blätter für Polen” 6, 1927, s. 1–26; 10, 1929, s. 461–486.

Trzeciego Ordynku. Odwoływał się również do prowadzonej na ten temat korespondencji. Między innymi dzięki ustaniom Wotschkego wiadomo, że z opinią Schelwiga liczone się w Królewcu, co utrudniało działalność tamtejszym pietystom⁶⁵.

Rola Schelwiga, środowiska gdańskiego wraz z analizą opublikowanych prac, została szeroko omówiona również w najnowszych studiach badawczych. Są to przede wszystkim książki autorstwa Martina Gierla z 1997 r.⁶⁶ i opublikowane w 2005 r. studium Heike Krauter-Dierolf⁶⁷. Konstatacje Lewandowskiej, która zna i odwołuje się do wymienionych pozycji, nie wychodzą poza ustalenia wspomnianych naukowców.

Podsumowując, trzeba powtórzyć, że podstawę źródłową pracy Lewandowskiej tworzą wyłącznie pewne druki polemiczne autorstwa teologów uczestniczących w sporze na przełomie XVII i XVIII w. Historyczna analiza argumentacji teologicznej wyłożonej w drukach polemicznych wymaga jednak zarówno odpowiedniego przygotowania z zakresu teologii protestanckiej, jak również dobrej znajomości realiów epoki. I nie może ograniczyć się jedynie do analizy tekstów drukowanych, albowiem sporo materiałów teologicznych pozostało w rękopisach, co było skutkiem zakazów publikowania.

Czy naprawdę brak archiwaliów?

I w tym miejscu docieramy do jednego z najistotniejszych mankamentów książki na temat sporów pietystycznych. Nie sposób przejść do porządku na tym, że faktografia zawarta w pracy Liliany Lewandowskiej zasadniczo nie wychodzi poza ustalenia Eduarda Schnaasego z 1863 r. Nie mogło być inaczej, albowiem Autorka nie przeprowadziła kwerendy źródłowej w Archiwum Państwowym w Gdańsku, w dziale rękopisów Biblioteki Gdańskiej PAN ani w żadnym innym archiwum. Lewandowska zgodnie z prawdą zauważa (s. 23), że II wojnę światową przetrwał jedynie szczętek dawnych akt Ministerium Duchownego⁶⁸, które posłużyły za podstawę

⁶⁵ Th. Wotschke, *Theodor Gehr, der Kämpfer*, „Jahrbuch der Synodalkommission und des Vereins für ostpreußische Kirchengeschichte” 2, 1933/1934, s. 91–125; 3, 1935, s. 5–63. Wotschke przed śmiercią przekazał swoją spuściznę do Uniwersytetu w Halle, którego był doktorem *honoris causa*.

⁶⁶ M. Gierl, *Pietismus und Aufklärung*.

⁶⁷ H. Krauter-Dierolf, *Die Eschatologie Philipp Jakob Speners. Der Streit mit der lutherischen Orthodoxie um die „Hoffnung besserer Zeiten”*, Tübingen 2005, s. 296–310.

⁶⁸ Materiały te przed 1954 r. wchodziły w skład zespołu „Religion”, Staatsarchiv Danzig, sygn. 300, 35, zob. *Archiwum Państwowe w Gdańsku. Przewodnik po zasobie do 1945 roku*, oprac. Cz. Biernat, Warszawa–Łódź 1992, s. 456.

pracy Schnaasego z 1863 r.⁶⁹ Jednak pokaźna liczba rękopisów zachowała się w zespole archiwaliów nieurzędowych przechowywanych w Archiwum Państwowym w Gdańsku. Materiały te wraz ze zbiorami biogramów poszczególnych duchownych pozwalają na krytyczną weryfikację dawnych ustaleń, znacząco rozszerzając wiedzę o całym konflikcie⁷⁰. Co istotniejsze, zachowało się wiele ze spuścizny po Schützu, głównym gdańskim oponentem Schelwiga⁷¹. Trzydzieści tomów tzw. Schütziada, zawierających każdy po kilkaset kart zapisek wraz z interfoliowanymi drukami, dokumentuje bardzo szczegółowo przebieg dyskusji pietystycznej⁷². Mimo strat wojennych znaczący zbiór rękopisów przetrwał również w Bibliotece Gdańskiej PAN, opisując z kolei zarówno działalność broniącego pietystów rajcy Ernsta Langego⁷³, jak i wszystkich najważniejszych duchownych postaci uczestniczących w polemice oraz stanowisko władz. W sposób syntetyczny i chronologicznie uporządkowany przebieg konfliktu przedstawiono w trzech tomach obszernej rękopiśmiennej kroniki spisanej po 1733 r.⁷⁴ Pierwszy tom jest szczególnie istotny dla poznania genezy sporu. Przed sięgnięciem do archiwaliów warto się zapoznać z katalogami rękopisów Biblioteki Miejskiej w Gdańsku (przed 1945 r.)⁷⁵. Zawarte tam bardzo dokładne opisy, również dokumentów zaginionych,

⁶⁹ E. Schnaase, *Geschichte der evangelischen*, s. 332–353. Autor poza aktami Ministerium Duchownego korzystał przede wszystkim z zaginionego obecnie dziennika Schelwiga, zob. tamże, s. 332, przyp.**).

⁷⁰ *Varia zur Geschichte der Danziger Kirchen und Prediger in 17-ten und 18-ten Jahrhundert*, APGd., 300, R/Pp, 85; *Sammelband: Beiträge zur Geschichte der Geistlichen der Stadt und Territoriums Danzig*, ibidem.

⁷¹ Poszczególne tomy pod zbiorczym tytułem „Schütziada”, zob. APGd. 300, R/Pp, 99–111 (tomy A–N).

⁷² APGd. 300, R/Pp, 99 (Schütziada, B), 102 (Schütziada, A), 103 (Schütziada, E). Zob. materiały w konwulucie APGd. 300, R/Pp, 83, szczególnie s. 39–595; raczej wtórny charakter mają dokumenty ze zbioru *Collectanea des Constantin Schütz*, APGd. 300, R/Pp, 117.

⁷³ BG PAN, Ms 464 — Ms 479; Ms 495; 500, 933, Ms Uph. f. 133. (korespondencja Schütza, Schelwiga, Büchera, Kühna, Langego i innych uczestników sporu). W gdańskich zbiorach zachował się również inwentarz książek (około 1000 woluminów) wyprzedanych po śmierci Schelwiga: *Catalogus variorum librorum publica auctione in aedibus Dn. Prof. Schelgwigii ad d. 26 Jan. 1715 dividendorum per Georg Mattern*, Gedanii [1715], BG PAN, Od 19973 8°, adl. 7; *Appendix librorum selectorum quorum A.D. 1715 in aedibus D. Prof. Schelgwigii auctio instituetur per Georg Mattern*, Gedani [1715], BG PAN, Od 19973 8°, adl. 7a, 7b.

⁷⁴ Anonim, „Dantziger Historien von An., 1681 biß 1700”, BG PAN, Ms, 69, s. 241–429 (omówienie początku konfliktu z lat 1693–1694); omówienie przebiegu sporu wypełnia większość tomów Ms 70 (lata 1695–1700) i Ms 71 (lata 1701–1704).

⁷⁵ Np. *Katalog der die Stadt Danzig betreffenden Handschriften der Danziger Stadtbibliothek*, [t. 1], wyd. A. Bertling, Danzig 1892, s. 210–256 (rozdział: „Zu den synkretistischen und pietistischen Streitigkeiten”); *Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek*, t. 2, wyd. O. Günther, Danzig 1903.

pozwalają na dogłębną chronologiczną rekonstrukcję obiegu korespondencji, proveniencji i zawartości dokumentów tworzonych w trakcie interesujących wydarzeń. Wykorzystanie informacji z zarówno drukowanych, jak i wewnętrznych inwentarzy zbiorów Biblioteki Gdańskiej oraz Archiwum Państwowego należy do podstaw warsztatu badacza dziejów nowożytnego Gdańska i Prus Królewskich.

Zachowane materiały archiwalne (koncepty druków, notatki, korespondencja, kopie decyzji administracyjnych, interfoliowane druki) bez wątplenia w znaczącym stopniu zastępują utraconą dokumentację Ministerium Duchownego. Nie ujawniają jednak wszystkich aspektów trwających konfliktów, co zmusza badacza do poszukiwania dodatkowych materiałów. Przydatna jest tu wiedza o strukturze administracyjno-prawnej gdańskiego Kościoła luterańskiego, a zwłaszcza lektura fundamentalnego dzieła Gottfrieda Lengnicha z 1773 r., czyli *Ius publicum civitatis Gedanensis*⁷⁶. Jak wiadomo, funkcje prawodawcze i nadzorcze (*ius patronatus*) nad Kościołem luterańskim w Gdańsku i należącym do miasta terytorium wiejskim pełniła Rada Miejska (Pierwszy Ordynek)⁷⁷. Ministerium Duchowne wypełniało zadania związane z duszpasterstwem, kwestiami dogmatycznymi, lecz w decyzjach personalnych było podporządkowane ordynkom. Znaczenie 100 przedstawicieli Trzeciego Ordynku (zrzeszonych w czterech kwartałach), reprezentujących pospólstwo Głównego Miasta oraz cechy główne, wzrosło po reformach dokonanych w 1677 r. pod naciskiem króla Jana III Sobieskiego⁷⁸. Od tego czasu wyboru duchownych dokonywano w drodze pisemnego głosowania obywateli – mieszkańców danej parafii. Powołanie na urząd, postępowanie dyscyplinarne, usunięcie z funkcji, wymagały konsensusu wszystkich trzech ordynków, czyli tzw. Szerokiej Rady. Niekiedy z różnych, często niemerytorycznych powodów, dochodziło do obstrukcji i braku zgody na proponowane posunięcia personalne. W związku z powyższym podstawowe źródła do poznania stosunku elit świeckich do kwestii dyskusji teologicznych, dyscypliny poszczególnych duchownych oraz sposobów

⁷⁶ G. Lengnich, *Ius publicum civitatis Gedanensis oder der Stadt Danzig Verfassung und Rechte*, wyd. O. Günther, Danzig 1900. Zob. zarys zagadnienia: E. Kizik, *Prawo i administracja kościoła luterańskiego w Gdańsku i na terytorium wiejskim miasta w XVI-XVIII wieku, w: Gdańsk protestancki w epoce nowożytnej*, s. 110–133.

⁷⁷ Przegląd precedensowego gdańskiego ustawodawstwa kościelnego, zob. [Ch.K.] Leman, *Provinzialrecht der Provinz Westpreußen*, t. 3: *Die Statutarrechte der Stadt Danzig*, Leipzig 1832, s. 106–171.

⁷⁸ Zob. G. Lengnich, op. cit., s. 477–479; E. Cieślak, *Walki społeczno-polityczne*, s. 110. Należy zwrócić uwagę, że Rada Miejska często instrumentalnie wykorzystywała duchownych w konfliktach z Trzecim Ordynkiem, ibidem, s. 54–55.

kierowania dyskusją znajdują się w protokołach posiedzeń ordynków (recesach). Były one prowadzone w poszczególnych ordynkach, również osobno dla każdego z czterech kwartałów Trzeciego Ordynku. Czyli prowadzono równolegle sześć roczników recesów ordynków, których treści są wobec siebie komplementarne i — co istotne — dla przełomu XVII i XVIII w. dość dobrze zachowane. Poza doraźną dyskusją, propozycjami i argumentami stron, w recesach znajdują się nawet imienne listy głosujących za kandydatami ubiegającymi się o posadę w danym kościele. Charakterystykę zespołu (AP Gdańsk, 300,10), układ zachowanego materiału wraz z wartością poznawczą, przedstawił kilkadziesiąt lat temu Czesław Biernat⁷⁹, i od lat recesy są wykorzystywane przez historyków. Część decyzji ordynków podejmowanych w trakcie poważniejszych konfliktów społecznych, wprowadzanej cenzury prewencyjnej, ogłaszano publicznie w formie oficjalnych druków przeznaczonych do wywieszania lub wykładania w miejscach publicznych. Co prawda nieliczne edykty ordynków wzmiankowano w pracy Lewandowskiej, lecz do większości druków Autorka nie dotarła lub nie uwzględniła ich w swojej pracy. Warto w tym miejscu przypomnieć, że już kilkanaście lat temu został opublikowany katalog drukowanych rozporządzeń administracyjnych ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej PAN⁸⁰.

Gdańskie archiwalia i inne źródła rękopiśmienne z pewnością pozwoliłyby ukazać stosunek władz miejskich do pietystycznego konfliktu, a także reakcje wiernych na toczony dysputy. Aby poczynić ustalenia na temat recepcji gdańskiego sporu, warto natomiast sięgnąć do materiałów archiwalnych spoza Gdańska i ówczesnych Prus Królewskich. Podstawowym zbiorem tematycznie związanym z przedmiotem sporów jest Franckesche Stiftung (Studienzentrum August Hermann Francke — Archiv und Bibliothek), lecz kwerenda powinna obejmować także zasoby Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem (np. raporty rezydujących w Gdańsku brandenburskich agentów dyplomatycznych) oraz dział rękopisów w berlińskiej Staatsbibliothek (np. spuściznę Augusta H. Franckego). Może śladem itinerarium Schelwiga do wód zdrojowych w Pymont w 1694 r. warto zapoznać się ze spuścizną sporów pietystycznych w zbiorach archiwalnych np. Hamburga, Kilonii, Lubeki, ale również szwedzkiego Stralsundu lub ośrodków uniwersyteckich w Greifswaldzie, Rostoku czy Jenie? Podczas swej podróży, odwiedzając te metropolie północy, Schelwig budował sieć kontaktów, poszukując sojuszników. Jednak być może także Rada Gdańska nie była

⁷⁹ Cz. Biernat, *Recesy gdańskich ordynków 1545–1814*, Gdańsk 1958, s. 59–60.

⁸⁰ *Katalog norm prawnych*.

całkiem oryginalna, decydując o kształcie miejskiej polityki. Krytyczne stanowisko wobec pietyzmu w Prusach Królewskich nie było wyjątkiem⁸¹. Kroki przeciwko zwolennikom pietyzmu podjęto w Hamburgu, gdzie zobowiązano duchownych do składania lojalnościowych deklaracji (*Hamburger Religions-Revers*)⁸², spory toczyły się w Greifswaldzie⁸³, ze Spenerem polemizował działający na Pomorzu Szwedzkim pastor Johann Friedrich Mayer⁸⁴ itd.

Na koniec nie sposób również przejść do porządku nad nieuwzględnieniem opublikowanych edycji korespondencji wybitnych przedstawicieli pietystów z okresu gdańskich kontrowersji pietystycznych⁸⁵.

Skutki i echa kontrowersji

Poza rekonstrukcją przebiegu samej dyskusji, argumentacji teologicznej i retorycznej stron konfliktu, kwestii społecznego poparcia dla poszczególnych polemistów, bodajże podstawowym dezyderatem badawczym pozostaje pytanie o powód tak mizernej recepcji pietyzmu w Gdańsku. Jakie były przyczyny tak silnego przywiązania Gdańska dla ortodoksji luteranńskiej? W tym kontekście można zadać pytanie o stanowisko innych wielkich miast Prus Królewskich, Elbląga i Torunia, tamtejszych władz miejskich i środowisk akademickich. Jak wiadomo, rektorem elbląskiego Gimnazjum w latach 1706–1734 był Christian Jakob Koitsch, bliski współpracownik Augusta H. Franckego, autor pieśni włączonych do pietystycznego śpiewnika Johanna A. Freylinghausena (pierwsze wydanie:

⁸¹ W Malborku po śmierci tamtejszego pastora Christiana Römera (1712) doszło do kontrowersji w związku z kandydaturą Johanna Geорга Fi(e)dlera, którego podejrzewano o pietyzm, zob. dziennik burmistrza malborskiego Samuela Wilhelmięgo *Collectanea Marienburg in schwerer Zeit. Aufzeichnungen eines preußischen Bürgermeisters zwischen 1696 und 1726*, wyd. R. Zacharias, Frankfurt am Main 2006, s. 171–176; sprawą zajmowało się gdańskie Ministerium Duchowne, zob. E. Schnaase, *Geschichte der evangelischen*, s. 457–458.

⁸² H. Krauter-Dierolf, op. cit., s. 85–120.

⁸³ H. Lothar, *Pietistische Streitigkeiten in Greifswald. Ein Beitrag zur Geschichte des Pietismus in der Provinz Pommern*, Gütersloh 1925.

⁸⁴ V. Gummelt, „Johann Friedrich Mayer. Seine Auseinandersetzungen mit Philipp Jacob Spener und August Hermann Francke”, Greifswald 1996.

⁸⁵ Ph.J. Spener, *Briefwechsel mit August Hermann Francke 1689–1704*, wyd. J. Wallmann, U. Sträter, V. Albrecht-Birkner, Tübingen 2006. Stan i zakres zaplanowanych prac edytorskich w ramach projektu „Edition der Briefe Philipp Jakob Speners (1635–1705) vor allem aus der Berliner Zeit (1691–1705)”, zob.: Sächsische Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, <https://www.saw-leipzig.de/de/projekte/edition-der-briefe-philipp-jakob-speners> (dostęp: 21 IX 2023).

1704). Powołanie Koitscha na urząd rektorski nie uszło krytycznej uwadze Schelwiga⁸⁶. Z kolei duchowny z elbląskiego kościoła św. Anny, Michael Somm, bronił pietyzmu przed atakami Johannes Pfeiffera, duchownego w Jeziorze na Małej Żuławie Malborskiej. Ostatecznie tamtejsza Rada Miejska zakazała Sommowi prowadzenia polemik (1711, 1717)⁸⁷. Również w sąsiednim Królewcu, na terenach dawnych Prus Książęcych oraz Pomorza Zachodniego opór przeciwko pietyzmowi był w dalszym ciągu dość silny⁸⁸. Z kolei nie wzmiankuje się tego rodzaju wpływów wyznaniowych w najnowszej pracy o luteranach warszawskich w XVIII w.⁸⁹ Podobnie milczą o nich inne publikacje o luteranach na terenach Rzeczypospolitej w XVIII w.⁹⁰ Czyżby więc kurcząca się społeczność protestantów, świadoma ciągłego zagrożenia ze strony katolickiej większości i katolickiego państwa, nie mogła sobie pozwolić na wewnętrzne dyskusje?

Tezę tę zdaje się potwierdzać sytuacja w Gdańsku, gdzie luterskie duchowieństwo zachowało daleką rezerwę wobec ewentualnych reform; podobnie konserwatywne było stanowisko profesury Gimnazjum Akademickiego, i to mimo wyraźnego już kryzysu samej uczelni⁹¹. Tymczasem z pietystów — których porównywano z chiliastami, kwakrami czy synkretystami — uczyniono figurę wroga publicznego, którego wyśmiewano w panegirykach⁹² lub w szkolnych śpiewograch, jak choćby w utworze wystawionym w czasie gdańskiego jubileuszu reformacji w 1717 r.⁹³

⁸⁶ A.N. Tolckemit, *Elbingscher Lehrer-Gedächtniß*, Danzig 1753, s. 281–287.

⁸⁷ Ibidem, s. 166–167.

⁸⁸ C. Hinrichs, op. cit., s. 174–300.

⁸⁹ M. Kuc-Czerep, *Niemieckojęzyczni mieszkańcy Warszawy. Droga do obywatelstwa w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2021.

⁹⁰ *Evangelicy w regionie kujawsko-pomorskim na przestrzeni wieków*, red. J. Kłaczek, Toruń 2020.

⁹¹ B. Schulz, *Das Danziger Akademische Gymnasium im Zeitalter der Aufklärung*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins” 76, 1941, s. 14–16.

⁹² Np. napastliwe wobec pietystów powinszowanie: L. Gebauer, *Seinem Sehr -Werten Herrn Vetter [–] Gottlieb Schelwig aus Dantzig [–] gratuliret zur woll verdienten Magister-Würde, ein dem Schelwigschen Hause verbundener Diener*, Wittenberg 1703, druk z komentarzami w: APGd. 300, R/Pp, 99, po s. 405.

⁹³ „Wie sehr man unsre Ehre kränckt / Indem man stets auf solche Nahmen denckt / Die bey der Welt uns Schimpff und Haß erwecken. / Der heist ein Pietist / Und der ein Sincretist, / Ein andere gar ein Quacker / Ein doller Chiliast / Und wo er von den gröbsten ist / Ein träumender Fantast”, w: *Die in der Evangelischen Kirche Siegende Wahrheit*, Danzig 1717, śpiewogra z muzyką kapelmistrza gdańskiego Maksymiliana D.T. Freislicha, druk w: APGd. 300, R/Pp, 84, s. 167–179, przedruk: E.S. Cypryan, *Hilaria Evangelica, oder Theologisch-Historischer Bericht vom andern Evangelischen Jubel-Fest*, Gotha 1719, s. 883–886, tu s. 885. Opis utworu zob. P. Kociumbas, *Słowo miastem przepojone. Kantata okolicznościowa w osiemnastowiecznym Gdańsku*, Wrocław 2009, s. 250–264, katalog nr 81.

Pod naciskiem Trzeciego Ordynku, niechętnego uczonym *litterati* z kręgów Rady Miejskiej, zarzucono w 1753 r. próbę unowocześnienia skostniałego systemu szkolnego⁹⁴. Równocześnie odnotować można ewolucję stanowisk i pojawienie się pewnych przedsięwzięć świadczących o ścieraniu się rozbieżnych tendencji w środowiskach elit politycznych i intelektualnych Gdańska. Widać to chociażby na przykładzie przebiegu konfliktu, do którego doszło w 1736 r. pomiędzy Pawłem Świetlickim, pastorem kościoła św. Jana, a Johannem Danielem Kickebuschem (1696–1759), diakonem staromiejskiego kościoła św. Katarzyny⁹⁵. Kickebusch z pozycji ortodoksyjnych zaatakował przychylnego pietyzmowi Świetlickiego i otrzymał w tym sporze wsparcie kolegów z Ministerium oraz części plebejskich centumwirów Trzeciego Ordynku. Z kolei Świetlicki, który był dobrze umocowany w środowiskach elit intelektualnych miasta (współpracował m.in. przy założeniu gdańskiego *Societas Litteraria*), mógł liczyć na przychylność prezydującego burmistrza Johanna Wahla. Sprawa jak wiele poprzednich trafiła pod obrady Rady Miejskiej. Po konfrontacji z Kickebuschem i przesłuchaniu świadków w obecności przedstawicieli ordynków uznano, że obaj duchowni osiągnęli kompromis. Po czym ogłoszono zgodę i braterskie pojednanie stron (13 VIII 1736). Odpowiedni plakat wydrukowano i rozwieszono w miejscach publicznych⁹⁶. Jednak przy okazji zadecydowano o zesłaniu niewygodnego Kickebuscha do biednej i trudno dostępnej parafii w Helu⁹⁷. Ten nie zgodził się z decyzją władz i złożył dymisję z urzędu. Rada nie udzieliła mu jej, lecz duchowny, po uzyskaniu dobrego świadectwa Ministerium, po kryjomu wyjechał z Gdańska. Za granicą w dalszym ciągu polemizował ze stanowiskiem Rady Miejskiej, która tą jedną decyzją wyznaczyła wyraźne granice swego poparcia dla konserwatywnych duchownych (1737)⁹⁸.

⁹⁴ P. Simson, *Geschichte der Schule zu St. Petri und Pauli in Danzig*, t. 1, Danzig 1904, s. 75–78.

⁹⁵ L. Lewandowska nawiązuje do zagadnienia (s. 245–248) bez znajomości biogramu powstałego na podstawie źródeł archiwalnych, zob. E. Kizik, *Świetlicki (Swetlicki, Schwietlicki, Schwedlicki) Paweł (1699–1756)*, PSB, t. 51, Kraków 2017, s. 370–373; zob. jeszcze niewzględzone wcześniej materiały dotyczące Świetlickiego: BG PAN, Ms 473–474.

⁹⁶ *Edikt des Rats von Danzig betreffend Beilegung der Streitigkeiten zwischen den Predigern Joh[ann] Dan[iel] Kickebusch und Paul Swietlicki, den 13. Augusti Anno 1736* [Danzig 1736]. Zob. również *Schluss des Rats wegen der zwischen Paul Swietlicki und Joh[ann] Dan[iel] Kickebusch entstandenen Streitigkeiten, den 10. Octobr[is] 1736*, [Danzig] 1736.

⁹⁷ Lewandowska błędzi, twierdząc, jakoby na wniosek nieznanego kaznodziei z Helu „Kickebuscha odesłano z Gdańska z zamiarem wygaszania w nim nazbyt gorącego zapału” (s. 246). Zob. m.in. E. Kotarski, op. cit., s. 28.

⁹⁸ *Historische und Apologetische Anmerkungen über zwo Declarations Schriften*, Stockholm 1737, w: *Unschuldige Nachrichten von alten und neuen theologischen Sachen, Büchern...*,

Pomijając kolejne przejawy aspektów pietystycznych w działalności Świetlickiego i reakcji obozu przeciwnego, warto wspomnieć o jeszcze jednej kwestii pominiętej w pracy Lewandowskiej, czyli o docierających do Gdańska i na jego przedmieścia pietystach z Halle, którzy prowadzili działalność misyjną wśród tamtejszych Żydów⁹⁹.

Konkluzja

Dzieje religijne Gdańska w okresie nowożytnym na tle wydarzeń w kraju i za granicami Rzeczypospolitej to trudne, wielopłaszczyznowe wyzwanie badawcze. Wiele zagadnień szczegółowych, w tym również i dysputy pietystyczne z przełomu XVII i XVIII w., wymaga odpowiedzialnej, interdyscyplinarnej dyskusji, a ponad wszystko — cierpliwych, profesjonalnych badań archiwalnych oraz analiz cząstkowych.

Spór pietystyczny angażował nie tylko teologów tworzących pisma polemiczne, lecz także wiernych — jako słuchaczy i czytelników — władze miejskie oraz społeczność akademicką i musi być rozpatrywany jako część historii społecznej, politycznej i intelektualnej. Dopiero takie wieloaspektowe, a może nawet interdyscyplinarne ujęcie dziejów pietyzmu pozwoli ukazać siłę i znaczenie tego nurtu, który badacze od czasu Maxa Webera i Ernsta Troeltscha opisują jako akuszerkę nowoczesności. Niestety, pospieszne wydawanie prac niedostatecznie przemyślanych, pozbawionych rzetelnej krytyki wydawniczej, skutkuje niepotrzebnym pomieszaniem materii, bardzo szkodząc poziomowi polskiej dyskusji naukowej. Tak właśnie oceniamy pracę Liliany Lewandowskiej o kontrowersjach pietystycznych toczonych w Gdańsku w latach 1692–1703. W przygotowaniu tej monografii zabrakło zarówno badawczej ortodoksji, jak i samego pietyzmu.

Leipzig 1742, s. 785–787. Do sprawy powrócono w: *Historische und Apologetische Anmerkungen über zwo von E. Hochedlen und Hochweisen Rath der Stadt Danzig, herausgegebene Declarations-Schriften, nebst einigen Erläuterungen der Swietlickischen Streitigkeiten gehörigen Beylagen*, Frankfurt und Leipzig 1760.

⁹⁹ W samym Gdańsku Żydów na stałe zamieszkujących w mieście było niewielu, przede wszystkim gromadzili się oni w katolickich i prywatnych osadach wokół miasta. Spore grupy żydowskich kupców pojawiały się w mieście w czasie letniego Jarmarku Dominikańskiego. Zob. *Raport Johanna Widmanna o gdańskich konwertytach*, w: *W poszukiwaniu żydowskich kryptochrześcijan. Dzienniki ewangelickich misjonarzy z ich wędrówek po Rzeczypospolitej w latach 1730–1747*, wyd. J. Doktor, Warszawa 1999, s. 201–204.

Streszczenie

Na przełomie XVII i XVIII w. w Gdańsku wybuchł spór wokół recepcji poglądów pietystycznych. Jednym z nieprzejednanych krytyków pietyzmu był Samuel Schelwig (1643–1715), luterański duchowny, rektor i profesor teologii w gdańskim Gimnazjum Akademickim. Analizom pism Schelwiga poświęcona jest monografia opublikowana przez Lilianę Lewandowską w 2020 r. W artykule zarysowano najważniejsze wątpliwości związane z zaproponowanym w pracy ujęciem tego epizodu dziejów Gdańska, wykorzystując to także jako okazję do zainaugurowania dyskusji na temat sposobu badania pietyzmu. W ramach proponowanego tu spojrzenia dzieje Kościoła są częścią historii społecznej, politycznej i intelektualnej. Spór pietystyczny angażował bowiem nie tylko teologów tworzących pisma polemiczne, lecz także wiernych — jako słuchaczy i czytelników — władze miejskie oraz społeczność akademicką. Wedle autorów artykułu dopiero takie wieloaspektowe, a może nawet interdyscyplinarne ujęcie dziejów pietyzmu pozwoli ukazać siłę i znaczenie tego nurtu, który badacze od czasu Maxa Webera i Ernsta Troeltscha opisują jako akuszerkę nowoczesności.

Research on the History of Pietism in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries. Comments on the Monograph by Liliana Lewandowska

In the late seventeenth and early eighteenth centuries, a dispute erupted in Gdańsk over the reception of pietist views. One of the staunch critics of Pietism was Samuel Schelwig (1643–1715), a Lutheran clergyman, rector and professor of theology at the Academic Gymnasium in Gdańsk. A monograph published by Liliana Lewandowska in 2020 is devoted to an analysis of Schwelwig's writings. This article outlines the major doubts surrounding the account of this episode of Gdańsk history presented in the monograph, at the same time using this as an opportunity to inaugurate a discussion on how Pietism should be studied. Within the proposed perspective, the past of the Church is part of social, political, and intellectual history. The Pietist dispute involved not only theologians producing polemical writings, but also the faithful — as listeners and readers — the municipal authorities and the academic community. According to the article's authors, only such a multifaceted and perhaps even interdisciplinary approach to the history of Pietism will make it possible to demonstrate the strength and significance of this trend, which scholars since Max Weber and Ernst Troelsch have described as the midwife of modernity.

Bibliografia

Edycje źródłowe

Pietismus. Eine Anthologie von Quellen des 17. und 18. Jahrhunderts, wyd. Veronika Albrecht-Birkner [i in.], Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 2017.

- Spener Filip Jakub, *Pia desideria*, Augustana, Bielsko-Biała 2002.
- Spener Philipp Jakob, *Briefwechsel mit August Hermann Francke 1689–1704*, wyd. Johannes Wallmann, Udo Sträter, Veronika Albrecht-Birkner, Mohr Siebeck, Tübingen 2006.
- W poszukiwaniu żydowskich kryptochrześcijan. *Dzienniki ewangelickich misjonarzy z ich wędrówek po Rzeczpospolitej w latach 1730–1747*, wyd. Jan Doktor, Tikun, Warszawa 1999.
- Wilhelmi Samuel, *Collectanea. Marienburg in schwerer Zeit. Aufzeichnungen eines preußischen Bürgermeisters zwischen 1696 und 1726*, wyd. Reinhard Zacharias, Peter Lang, Frankfurt am Main 2006.

Opracowania

- A Companion to German Pietism, 1660–1800*, red. Douglas H. Shantz, Brill, Leiden 2015.
- Archiwum Państwowe w Gdańsku. *Przewodnik po zasobie do 1945 roku*, oprac. Czesław Biernat, PWN, Warszawa–Łódź 1992.
- Biernat Czesław, *Recesy gdańskich ordynków 1545–1814*, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1958.
- Borrmann Walther, *Das Eindringen des Pietismus in die ostpreußische Landeskirche. Ein Beitrag zur ostpreußischen Kirchengeschichte des ausgehenden 17. und beginnenden 18. Jahrhunderts*, Kommissionsverlag Ferd. Beyer Buchhandlung Thomas & Oppermann, Königsberg 1913.
- Cieślak Edmund, *Konflikty polityczne i społeczne w Gdańsku w połowie XVIII w.*, Ossolineum, Wrocław 1972.
- Cieślak Edmund, *Lange Ernst*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 3, red. Zbigniew Nowak, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1997, s. 26–27.
- Cieślak Edmund, *Walki społeczno-polityczne w Gdańsku w drugiej połowie XVII wieku. Interwencja Jana III Sobieskiego*, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1962.
- Cieślak Katarzyna, *Między Rzymem, Wittenbergą a Genewą. Sztuka Gdańska jako miasta podzielonego wyznaniowo*, Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, Wrocław 2000.
- Deppermann Klaus, *Der halleche Pietismus und der preußische Staat unter Friedrich III. (I.)*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1961.
- Engelhardt Johann Georg Veit, *Der Rahtmannische Streit*, „Zeitschrift für Historische Theologie” 24, 1853, s. 43–131.
- Ewangelicy w regionie kujawsko-pomorskim na przestrzeni wieków*, red. Jarosław Kłaczek, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2020.
- Feldman Józef, *Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704–1709*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1925.
- Gdańsk protestancki w epoce nowożytnej. W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra*, t. 1: *Eseje*, red. Edmund Kizik, Sławomir Kościelak, Muzeum Narodowe w Gdańsku, Gdańsk 2017.
- Geschichte des Pietismus*, red. Martin Brecht, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1993–2004.

- Gierl Martin, *Im Netz der Theologen – die Wiedergeburt der Geschichte findet nicht statt. Von Pietismusforschung, Protestantischer Identität und historischer Ethik 2003/04*, „Zeitschrift für Historische Forschung” 32, 2005, s. 463–487.
- Gierl Martin, *Pietism, Enlightenment, and Modernity*, w: *A Companion to German Pietism, 1660-1800*, red. Douglas H. Shantz, Brill, Leiden 2015, s. 348–392.
- Gierl Martin, *Pietismus und Aufklärung. Theologische Polemik und die Kommunikationsreform der Wissenschaft am Ende des 17. Jahrhundert*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1997.
- Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste, wyd. Johann Heinrich Zedler, t. 4, Halle–Leipzig 1733; t. 34, Halle und Leipzig 1742; t. 35, Halle und Leipzig 1743.
- Gummelt Volker, „Johann Friedrich Mayer. Seine Auseinandersetzungen mit Philipp Jacob Spener und August Hermann Francke”, Greifswald 1996.
- Hassinger Erich, *Brandenburg-Preußen, Schweden und Rußland 1700-1713*, Isar, München 1953
- Hinrichs Carl, *Preußentum und Pietismus. Der Pietismus in Brandenburg-Preußen als religiössoziale Reformbewegung*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1971.
- Hirsch Ferdinand, *Der Grosse Kurfürst und Dr. Aegidius Strauch*, „Zeitschrift des Westpreußische Geschichtsvereins” 47, 1904, s. 121–252.
- Horkel Johannes, *Der Holzkämmerer Theodor Gehr und die Anfänge des Königl. Fridrichs-Collegiums zu Königsberg*, E.J. Dalkowski, Königsberg 1855.
- Jöcher Christian Gottlieb, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon, Darinne die Gelehrten aller Stände sowohl männ- als weiblichen Geschlechts...*, t. 1–4, Leipzig 1750–1751.
- Katalog der die Stadt Danzig betreffenden Handschriften der Danziger Stadtbibliothek*, [t. 1], wyd. August Bertling, A. Schroth, Danzig 1892.
- Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek*, t. 2, wyd. Otto Günther, Sauer, Danzig 1903.
- Katalog norm prawnych władz miasta Gdańska (XV–XVIII wiek)*, oprac. Maria Babnis, Ewa Penkalla, Biblioteka Gdańska PAN, Gdańsk 2005.
- Kizik Edmund, *Pomoc finansowa protestanckiego Gdańska dla współwyznawców w kraju i zagranicą w XVII i XVIII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 63, 2019, s. 155–174.
- Kizik Edmund, *Pomoc Gdańska dla gminy ewangelickiej w Smyrnie w 2 połowie XVIII wieku*, „Gdański Rocznik Ewangelicki” 5, 2011, s. 106–117.
- Kizik Edmund, *Prawo i administracja kościoła luteranckiego w Gdańsku i na terytorium wiejskim miasta w XVI–XVIII wieku*, w: *Gdańsk protestancki w epoce nowożytnej. W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutera*, t. 1: *Eseje*, red. Edmund Kizik, Sławomir Kościelak, Muzeum Narodowe w Gdańsku, Gdańsk 2017, s. 110–133
- Kizik Edmund, *Świetlicki (Swetlicki, Schwietlizki, Schwedlicki) Paweł (1699-1756)*, PSB, t. 51, Kraków 2017, s. 370–373.
- Kociumbas Piotr, *Kancjonały luteranckiego Gdańska 1587-1810. Studium nad źródłami lokalnej niemieckiej pieśni kościelnej*, Sub Lupa, Warszawa 2017.
- Kociumbas Piotr, *Słowo miastem przepojone. Kantata okolicznościowa w osiemnastowiecznym Gdańsku*, Atut, Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Wrocław 2009.
- Kohfeld [Gustav], *Eine akademische Ferienreise von Rostock bis Königsberg im Jahre 1694*, „Baltische Studien” N.F. 9, 1905, s. 1–54.

- Kościelak Sławomir, „*Scrutator Veritatis*”. Drukowane dysputy teologiczne w Gdańsku w drugiej połowie XVII wieku, „Zapiski Historyczne” 68, 2003, 2–3, s. 75–96.
- Kotarski Edmund, *Gdańska poezja okolicznościowa XVII wieku*, Instytut Bałtycki, Gdańsk 1993.
- Krauter-Dierolf Heike, *Die Eschatologie Philipp Jakob Speners. Der Streit mit der lutherischen Orthodoxie um die „Hoffnung besserer Zeiten”*, Mohr Siebeck, Tübingen 2005.
- Kriegseisen Wojciech, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1763). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*, Semper, Warszawa 1996.
- Kriegseisen Wojciech, *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo–kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka – Niderlandy Północne – Rzeczpospolita polsko-litewska)*, Semper, Warszawa 2010.
- Kuc-Czerep Marta, *Niemieckojęzyczni mieszkańcy Warszawy. Droga do obywatelstwa w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, IH PAN, Warszawa 2021.
- Lehmann Hartmut, *Albrecht Ritschls Geschichte des Pietismus. Zur Entstehung und zur Konzeption eines historiographischen Jahrhundertwerks*, w: Hartmut Lehmann, *Religiöse Erweckung in gottferner Zeit. Studien zur Pietismusforschung*, Wallstein Verlag, Göttingen 2010, s. 101–119.
- Lehmann Hartmut, *Pietism and Nationalism. The Relationship between Protestant Revivalism and National Renewal in Nineteenth-Century Germany*, „Church History” 51, 1982, s. 39–53.
- Lehmann Hartmut, *Pietismus und weltliche Ordnung in Württemberg vom 17. bis zum 20. Jahrhundert*, Kohlhammer, Stuttgart 1969.
- Leman Christian Karl, *Provinzialrecht der Provinz Westpreußen, t. 3: Die Statutarrechte der Stadt Danzig*, F.A. Brockhaus, Leipzig 1832.
- Lengnich Gottfried, *Ius publicum civitatis Gedanensis oder der Stadt Danzig Verfassung und Rechte*, wyd. Otto Günther, Th. Bertling, Danzig 1900.
- Lothar Helmut, *Pietistische Streitigkeiten in Greifswald. Ein Beitrag zur Geschichte des Pietismus in der Provinz Pommern*, C. Bertelsmann, Gütersloh 1925.
- Maciuszko Janusz, *Niezamierzony manifest pietyzmu*, w: Filip Jakub Spener, *Pia desideria*, Augustana, Bielsko-Biała 2002, s. 7–21.
- Marschke Benjamin, *Absolutely Pietist. Patronage, Factionalism, and State-Building in the Early Eighteenth-Century Prussian Army Chaplaincy*, Max Niemeyer, Tübingen 2005.
- Marschke Benjamin, *Pietism and Politics in Prussia and Beyond*, w: *A Companion to German Pietism, 1660–1800*, red. Douglas H. Shantz, Brill, Leiden 2015, s. 472–526.
- Matthias Marcus, *Pietism and Protestant Orthodoxy*, w: *A Companion to German Pietism, 1660–1800*, red. Douglas H. Shantz, Brill, Leiden 2015, s. 15–49.
- Müller Hans-Joachim, *Irenik als Kommunikationsreform. Das Colloquium Charitativum in Thorn 1645*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2004.
- Müller Michael G., *Zweite Reformation und städtische Autonomie im Königlichen Preußen. Danzig, Elbing und Thorn in der Epoche der Konfessionalisierung (1557–1660)*, Akademie Verlag, Berlin 1997.
- Natoński Bronisław, *Humanizm jezuicki i teologia pozytywno-kontrowersyjna w XVII i XVIII wieku. Nauczanie i piśmiennictwo*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce, t. 2: Od odrodzenia do oświecenia, cz. 1: Teologia humanistyczna*, red. Marian Rechowicz, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1975, s. 87–220.

- Neumeyer Heinz, *Kirchengeschichte von Danzig und Westpreußen in evangelischer Sicht*, t. 1, Gerhard Rautenberg, Leer (Ostfriesland) 1977.
- Parker Geoffrey, *Globalny kryzys. Wojna, zmiany klimatyczne i katastrofa w XVII wieku*, Napoleon V, Oświęcim 2019 (oryg. ang. 2013).
- Perłakowski Adam, „Sprawa elbląska” w opinii wojewody malborskiego Jana Jerzego Przebendowskiego w latach 1698–1699, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2006, 2, s. 237–245.
- Pietas in der Lutherischen Orthodoxie*, wyd. Udo Sträter, Hans Lufft, Wittenberg 1998.
- Pietismus Handbuch*, wyd. Wolfgang Breul, Thomas Hahn-Bruckart, Mohr Siebeck, Tübingen 2021.
- Pietismus und Ökonomie (1650–1750)*, wyd. Wolfgang Breul, Benjamin Marschke, Alexander Schunka, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2021.
- Rekatzky Ingo, *Theater, Protestantismus und die Folgen. Gänsemarkt-Oper (1678–1738) und Erster Hamburger Theaterstreit*, Leipziger Universitätsvlg, Leipzig 2019.
- Sachse Eugen, *Ursprung und Wesen des Pietismus*, Niedner, Wiesbaden 1884.
- Schmid Heinrich, *Die Geschichte des Pietismus*, Beck, Nördlingen 1863.
- Schulz Bernhard, *Das Danziger Akademische Gymnasium im Zeitalter der Aufklärung*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins” 76, 1941, s. 14–16.
- Simson Paul, *Geschichte der Schule zu St. Petri und Pauli in Danzig*, t. 1, Schroth, Danzig 1904.
- Steiger Johann Anselm, „Das Wort sie sollen lassen stahn...” *Die Auseinandersetzung Johann Gerhards und der lutherischen Orthodoxie mit Hermann Rahtmann und deren abendmahlstheologische und christologische Implikate*, „Zeitschrift für Theologie und Kirche” 95, 1998, s. 338–365.
- Sträter Udo, *Sonthom, Bayly, Dyke und Hall. Studien zur Rezeption der englischen Erbauungsliteratur in Deutschland im 17. Jahrhundert*, Mohr Siebeck, Tübingen 1987.
- Wallmann Johannes, *Der Pietismus*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1990.
- Wotschke Theodor, *Der Pietismus im alten Polen*, „Deutsche Blätter für Polen” 6, 1927, s. 1–26; 10, 1929, s. 461–486.
- Wotschke Theodor, *Theodor Gehr, der Kämpfer*, „Jahrbuch der Synodalkommission und des Vereins für ostpreußische Kirchengeschichte” 2, 1933/1934, s. 91–125; 3, 1935, s. 5–63.

Biogram: Edmund Kizik, prof. dr hab., wykładowca na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Gdańskiego, profesor w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN. Zainteresowania badawcze i publikacje dotyczą społecznych dziejów kultury Gdańska i regionu bałtyckiego od XVI do XX w.; kontakt: edmund.kizik@ug.edu.pl.

Author: Edmund Kizik, professor, lecturer at the Faculty of History of the University of Gdańsk, professor at the Tadeusz Manteuffel Institute of History of the Polish Academy of Sciences. His research interests and publications concern the history of Gdańsk from the sixteenth to the twentieth century, cultural history of the early modern era and the Baltic region; contact: edmund.kizik@ug.edu.pl.

Biogram: Maciej Ptaszyński, dr hab. prof. UW, wykładowca na Wydziale Historii Uniwersytetu Warszawskiego. Zainteresowania badawcze i publikacje dotyczą dziejów reformacji w Królestwie Polskim i w Rzeszy, historii stosunków wyznaniowych w XVII–XVIII w. oraz teorii politycznych epoki nowożytnej; kontakt: m.ptaszynski@uw.edu.pl.

Author: Maciej Ptaszyński, PhD hab., university professor, lecturer at the Faculty of History of the University of Warsaw. His research interests and publications concern the history of the Reformation in the Kingdom of Poland and the Reich, history of confessional relations in the seventeenth and eighteenth centuries, and political theories of the early modern era; contact: m.ptaszynski@uw.edu.pl.